

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ АКАДЭМІЯ НАВУК БЕЛАРУСІ
ЦЭНТР ДАСЛЕДАВАННЯЎ БЕЛАРУСКАЙ КУЛЬТУРЫ,
МОВЫ І ЛІТАРАТУРЫ

УДК 811.161.3

ЧАЙКА Наталля Уладзіміраўна

**ТЫПАЛОГІЯ КАНСТРУКЦЫЙ З ЭЛІПСІСАМ ДЗЕЯСЛОВА
Ў СІНТАКСІЧНАЙ СІСТЭМЕ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ
ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ (НА МАТЭРЫЯЛЕ МАСТАЦКІХ
І ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫХ ТВОРАЎ)**

Аўтарэферат дысертацыі на атрыманне вучонай ступені
доктара філалагічных навук
па спецыяльнасці 10.02.01 – беларуская мова

Мінск, 2014

Работа выканана ў Беларускім дзяржаўным універсітэце

Навуковы
кансультант:

Паўлоўская Наталля Юр'еўна,
доктар філалагічных навук, прафесар,
прафесар кафедры беларускай мовы і літаратуры
УА «Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт»

Афіцыйныя
апаненты:

Гіруцкі Анатоль Антонавіч,
доктар філалагічных навук, прафесар,
загадчык кафедры агульнага і рускага мовазнаўства
УА «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка»

Канюшкевіч Марыя Іосіфаўна,
доктар філалагічных навук, прафесар,
прафесар кафедры журналістыкі УА «Гродзенскі
дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы»

Абабурка Мікалай Васільевіч,
доктар філалагічных навук, прафесар,
прафесар кафедры беларускай мовы УА «Магілёўскі
дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова»

Апаніруючая
арганізацыя:

Установа адукацыі «Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт
імя А. С. Пушкіна»

Абарона адбудзецца савета па абароне дысертацый Д 01.42.03 пры ДНУ
«Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі» (220072, г. Мінск, вул. Сурганава, 1,
корп. 2; тэлефон вучонага сакратара: 284-27-20)

З дысертацыяй можна азнаёміцца ў Цэнтральнай навуковай бібліятэцы імя
Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Аўтарэферат разасланы « » снежня 2015 года.

Вучоны сакратар савета
па абароне дысертацый,
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт

Н. В. Паляшчук

Развіццё сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы на сучасным этапе выклікала значнае пашырэнне адзінак дынамічнага сінтаксісу: канструкцый з эліпсісам дзеяслова, парцэляваных канструкцый, канструкцый з імпліцытнай семантыкай, з сінтаксічнай рэдукцыяй і кампрэсіяй, вытворных канструкцый, выкарыстанне якіх падпарадкавана ўніверсальным філасофскім законам актуалізацыі неабходнай інфармацыі. Антрапацэнтрычны характар сучасных моўных працэсаў выклікаў тэндэнцыю да ўдасканалення механізмаў рэгулявання моўнай сістэмы, што паўплывала на карэляцыю паміж развіццём мыслення і матэрыяльнымі сродкамі яго выражэння. У сувязі з гэтым тыпалагічнае апісанне адзінак дынамічнага сінтаксісу з выяўленнем спецыфікі моўных з'яў і заканамернасцей іх функцыянавання стала адным з прыярытэтных напрамкаў айчыннага і замежнага мовазнаўства.

Адным са складаных і актуальных феноменаў дынамічнага сінтаксісу з'яўляецца эліпсіс. Названая праблема не толькі не вырашана на сённяшні дзень, лічыць І. І. Дзягавец, але і забытана да такой ступені, што практычна нельга адмежаваць эліптычны сказ ад іншай структурна-сінтаксічнай мадыфікацыі з апорай на прапанаваныя лінгвістамі крытэрыі. Прадстаўнікі *логіка-граматычнай* школы (Ф. І. Буслаеў, М. І. Грэх) трактавалі эліпсіс як пропуск кампанента лагічнага суджэння. У гэтым выпадку пад з'яву эліпсіса падпадалі канструкцыі з сінтаксічным нулём або нават сказы з іменным выказнікам. Прыхільнікі *псіхалагічнай школы* (Т. Ф. Дубоўцава, М. Л. Макараў, А. М. Назараў, Т. М. Сакалова) разглядалі сказы безадносна да структуры як цэласныя ўяўленні пра аб'екты рэчаіснасці. У працах прадстаўнікоў *структурнага сінтаксісу* (Дж. Арма, М. І. Вішнеўскага, А. В. Грудзевай, А. М. Мухіна, Т. Д. Шабанавай) эліптычнымі прызнаваліся канструкцыі, дзе меўся пропуск структурна значнага элемента ў параўнанні з інварыянтам. У межах *семантычнай сінтаксічнай школы* эліпсіс разумеўся як сціранне ці замена нулём на паверхневай структуры сказа тых ці іншых элементаў яго глыбіннай структуры. Даследчыкі адносілі эліпсіс да варыятыўных адрозненняў паміж сінтаксічнымі адзінкамі на той падставе, што названая з'ява закранае толькі план выражэння сказа (Ш. Балі, З. Выхадзілава, С. С. Дзікарова, Т. А. Коласава, Л. В. Лісочанка, Б. Хаўнспергер, А. Унішэўска). У канцэпцыях прадстаўнікоў *функцыянальнай школы* эліпсіс вылучаўся ў асобную сінтаксічную катэгорыю, а самі эліптычныя канструкцыі лічыліся структурна поўнымі, паколькі, на іх думку, выконвалі камунікатыўную функцыю. Аб'ектам вывучэння большасці прадстаўнікоў гэтай школы (І. Ф. Вардуля, Г. А. Золатавай, К. Карлсан, П. А. Леканта) былі сінтаксічныя канструкцыі, аб'яднаныя адзінствам семантычнай функцыі.

Стракатасць і супярэчлівасць канцэпцый сведчаць пра неабходнасць якасна новага падыходу да аналізу з’яў дынамічнага сінтаксісу, які адпавядаў бы накіраванасці навуковага пазнання новага часу, адлюстроўваў сутнасць сінтаксічных з’яў і заканамернасці іх функцыянавання з улікам антрапацэнтрычнага характару сінтаксічных працэсаў.

Узяўшы за аснову інтэграваную канцэпцыю структурнага і функцыянальна-семантычнага сінтаксісу, да эліптычных мы адносім канструкцыі з пропускам дзеяслоўнага выказніка, замяшчэнне семантыкі і прэдыкатыўных значэнняў у якіх ажыццяўляецца сродкамі розных моўных узроўняў.

Найбольш мэтазгодным і прадуктыўным лічым сінхронны тыпалагічны аналіз з’явы эліпсіса ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы. Сучасныя канцэпцыі сінтаксічных тыпалогій – кантэнсіўная (В. А. Круглякова, Г. П. Мельнікаў, А. Я. Міхневіч, Н. Б. Мячкоўская, Б. Ю. Норман, А. А. Халадовіч, Г. А. Цыхун), парадку слоў (А. У. Цымерлінг), лінейнай паслядоўнасці ў сінтагмах (Л. Тэньер, А. У. Цымерлінг), граматыка-структурная (А. Я. Кібрык, І. М. Міраслаўская, Д. Патэльберг), семантыка-дыстрыбутыўная (С. А. Важнік, С. Кароляк, Н. В. Шматава), сінтактыка-семантычная (М. Н. Азімава, М. І. Канюшкевіч), статальна-дынамічнай антыноміі (І. А. Неўская), структурна-граматычная (Р. Гжэгарчыкова, З. Салёні, П. Сіміч, М. Энсі), структурна-семантычная (І. І. Дзягавец), логіка-сінтаксічная (Н. У. Князева), семантыка-граматычная (М. М. Каленічэнка, С. Кіціл, Л. Лопез, М. Стаменаў), тыпалогія семантычных адносін (Т. М. Андрэева), семантыка-сінтаксічная (Т. Я. Памыкалава, Э. Томпсан) – заснаваны на характары класа аб’ектаў. Аднак тыпалогія канструкцый з эліпсісам дзеяслова ў названых працах не даследавалася.

Актуальнасць дысертацыйнай работы абумоўлена адсутнасцю ў лінгвістычнай літаратуры канцэптуальнага апісання эліпсіса ў сучаснай беларускай мове з вызначэннем тэарэтычных асноў і метадалагічных прынцыпаў даследавання гэтай з’явы. Важна выявіць кваліфікацыйныя, класіфікацыйныя і сістэмаўтваральныя параметры для аналізу і ўпарадкавання эліптычных канструкцый. Такі падыход дазволіць ахарактарызаваць эліптычныя сказы не па аналогіі з поўнымі, а ў адпаведнасці са спосабамі эксплікацыі структурных і семантычных катэгорый прэдыката, зрабіць класіфікацыю эліптычных канструкцый і іх кампенсаторных сродкаў.

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА РАБОТЫ

Сувязь работы з навуковымі праграмамі, тэмамі. Дысертацыйнае даследаванне выконвалася ў межах навуковых тэм «Сістэмна-структурныя асновы беларускай літаратурнай мовы» (2006–2010 гг., нумар дзяржаўнай рэгістрацыі 2006258); «Сучасная беларуская літаратурная мова: нормы, дынаміка, функцыянаванне» (2011–2015 гг., нумар дзяржаўнай рэгістрацыі 20112203).

Мэта і задачы даследавання. Мэта дысертацыйнага даследавання – пабудаваць кампенсаторную сінтаксічную тыпалогію канструкцый з эліпісам дзеяслова ў сінтаксічнай сістэме сучаснай беларускай літаратурнай мовы. У адпаведнасці з мэтай даследавання ставіліся і вырашаліся наступныя **задачи:**

- распрацаваць тэарэтычныя асновы кампенсаторнай сінтаксічнай тыпалогіі;
- вылучыць структурныя тыпы канструкцый з эліпісам дзеяслова, устанавіць ступень іх частотнасці;
- выявіць семантычныя тыпы, мадэлі, схемы канструкцый з эліпісам дзеяслова з вызначэннем іх частотнасці і прадуктыўнасці;
- устанавіць спецыфіку спосабаў эксплікацыі прэдыкатыўных значэнняў у эліптычных сказах і ўмовы іх функцыянавання;
- ахарактарызаваць кампенсаторныя ўласцівасці парадыгмы структурна-сінтаксічных мадыфікацый у эліпсаваных адзінках;
- вылучыць і сістэматызаваць моўныя механізмы, што рэгулююць функцыянаванне канструкцый з эліпісам дзеяслова.

Навуковая навізна вынікаў даследавання заключаецца ў стварэнні новага напрамку ў пабудове функцыянальных сінтаксічных тыпалогій – кампенсаторнага; у распрацоўцы канцэпцыі сінхроннага тыпалагічнага даследавання структурна-сінтаксічных мадыфікацый беларускай мовы на аснове кампенсаторнай прыкметы; у верыфікацыі тэарэтычных асноў кампенсаторнай сінтаксічнай тыпалогіі для аналізу і сістэматызацыі канструкцый з эліпісам дзеяслова; ва ўвядзенні ў навуковы ўжытак новага паняцця – кампенсаторная прыкмета, у выяўленні яе ўласцівасцей, структуры, функцыянальнага дыяпазону.

У дысертацыйным даследаванні ўпершыню

- распрацавана структурная тыпалогія канструкцый з эліпісам дзеяслова на аснове кампенсаторных уласцівасцей структурных кампанентаў, вылучаны асноўныя тыпы канструкцый з эліпісам дзеяслова, відавыя і падвідавыя класы, кампенсаторныя сродкі;

– створана кампенсаторная семантичная тыпалогія канструкцый з эліпсісам дзеяслова, выяўлены і сістэматызаваны відавыя і падвідавыя класы, фармалізаваныя ў адпаведныя мадэлі і схемы, устаноўлена ступень частотнасці і прадуктыўнасці мадэлей, вызначаны і іерархізаваны кампенсаторныя сродкі;

– з улікам структурных, структурна-сэнсавых, фармальна-граматычных фактараў, семантичнай імплікацыі і сінтаксічнага паралелізму ўпарадкаваны спосабы выражэння прэдыкатыўных значэнняў і іх рознаўзроўневых сродкаў эксплікацыі ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова;

– устаноўлены кампенсаторныя ўласцівасці парадгмы структурна-сінтаксічных мадыфікацый з выкарыстаннем параметраў тыпалогіі – спосабу ідэнтыфікацыі семантичнай і сінтаксічнай функцыі словаформы, тыпу прэдыката, характару сінтаксічнай сувязі і адносін, фактараў рэгулявання кампенсаторнай функцыі, вызначаны функцыянальны дыяпазон словаформ у парадгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый;

– выяўлены і параметрызаваны механізмы рэгулявання кампенсаторнай функцыі кампанентаў у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова.

Палажэнні дысертацыі, якія выносяцца на абарону.

1. У аснове тыпалогіі канструкцый з эліпсісам дзеяслова ляжыць кампенсаторная прыкмета – новае паняцце, што характарызуе механізм замяшчэння ў іх структурна-семантичных і прэдыкатыўных значэнняў. Кампенсаторнай прыкмеце ўласцівы ўніверсальнасць – маштаб ахопу сінтаксічных з’яў; кваліфікацыйны характар – адсутнасць карэляцыйнай апазіцыі; інтэгральная функцыя – здольнасць аб’ядноўваць сінтаксічныя адзінкі ў класы на аснове спосабаў і сродкаў кампенсацыі сэнсу.

Кампенсаторная прыкмета ўключае кампаненты сінтаксічнага, семантичнага, марфалагічнага, лексічнага ўзроўняў. Функцыянальная прыналежнасць гэтых адзінак залежыць ад аб’екта маркіроўкі – семантыкі або прэдыкатыўных значэнняў эліпсаваных канструкцый. У залежнасці ад функцыянальнага дыяпазону кампенсаторныя кампаненты падзяляюцца на канстантныя; манафункцыянальныя; поліфункцыянальныя.

2. Структурная тыпалогія канструкцый з эліпсісам дзеяслова ўключае 8 тыпаў, якія прадстаўлены адпаведнымі відамі. **Поліпрэдыкатыўны** тып рэалізаваны экспліцытна-паратаксічным, імпліцытна-паратаксічным, экспліцытна-гіпатаксічным, імпліцытна-гіпатаксічным, камбінаваным відамі; **звышфразавы** тып прадстаўлены логіка-семантичнымі відавымі адносінамі тоеснасці, уключэння, перакрывавання; семантыка-сінтаксічнымі адносінамі далучальнай неадпаведнасці, далучальнага супастаўлення, далучальна-заклучальнымі, далучальна-прычыннымі, далучальна-мэтавымі, далучальна-выясняльнымі; **ускладнена-паратаксічны** тып эксплікаваны

сінтаксічнай сувяззю з'яднання, раз'яднання, далучэння; **ускладнена-паўпрэдыкатыўны** тып маркіраваны паўпрэдыкатыўнай і далучальна-паўпрэдыкатыўнай сінтаксічнай сувяззю; **ускладнена-параўнальны** тып прадстаўлены відамі з наяўнасцю і адсутнасцю скрытай прэдыкатыўнасці, паралельных кампанентаў і іх камбінацыямі; **ускладнена-далучальны** тып рэпрэзентаваны відамі з кампенсаторным кампанентам, што ўказвае на аб'ект сумеснага дзеяння, на дадатковы аб'ект з адмоўным значэннем, які проціпастаўляецца становішчаму аб'екту і не адпавядае накіраванаму на яго дзеянню, абмяжоўвае сферу распаўсюджвання накіраванага на яго дзеяння; **ускладнена-інтрадуктыўны** тып з устаўнымі канструкцыямі эксплікаваны відавymi кампенсаторнымі кампанентамі, што змяшчаюць сінанімічную ў адносінах да эліпсаванай лексему або дубліруюць яе, указваюць на спосаб дзеяння або маюць значэнне мімалётнай заўвагі; **ускладнена-інтрадуктыўны тып са звароткамі** змяшчае віды эліптычных канструкцый з указаннем ці без указання на канкрэтную асобу. Структурна-сінтаксічныя асаблівасці кожнага віду дазволілі вылучыць падвіды эліптычных канструкцый, заснаваныя на разнастайных сінтаксічных сувязях і адносінах.

3. Семантычная тыпалогія канструкцый з эліпсісам дзеяслова, якая ўлічвае кампенсаторныя ўласцівасці семантычных кампанентаў, змяшчае 10 тыпаў: дынамічна-лакатыўны, экзістэнцыяльна-лакатыўны, акцыянальна-безаб'ектны, лакатыўна-пацыентыўны, акцыянальна-дэлібератыўны, акцыянальна-аб'ектны непераўтваральны, акцыянальна-аб'ектны пераўтваральны, статальны, экзістэнцыяльна-тэмпаральны, рэляцыйны. Кожны тып прадстаўлены адпаведнымі відамі, якія адлюстроўваюць усе магчымыя адценні семантыкі і сродкі яе рэалізацыі ў эліптычных канструкцыях, фармалізаваныя ў адпаведныя мадэлі і схемы.

Тыпалагічныя ўласцівасці эліптычных канструкцый выяўляюцца ў колькасных характарыстыках. Частотнасць прадстаўлена эксплікацыяй сінтаксічных адзінак у межах пэўнага тыпу: ад найбольш частотных (поліпрэдыкатыўны тып) да найменш частотных (ускладнена-інтрадуктыўны тып). Прадуктыўнасць паказвае на колькасць мадэлей і структурных схем канструкцый з эліпсісам дзеяслова, што рэпрэзентуюць іх тыпы: самы прадуктыўны тып – *дынамічна-лакатыўны* – прадстаўлены дваццаццю двума мадэлямі, найменш прадуктыўны – *экзістэнцыяльна-тэмпаральны* – рэалізуецца ў трох мадэлях; найбольш прадуктыўная мадэль *экзісцыенс – прэдыкат – лакатыў* (у межах прасторавага арыенціра) рэалізуецца ў дзесяці структурных схемах, найменшая ступень прадуктыўнасці мадэлі *агенс – прэдыкат – фінітыў-4 – тэмпаратыў* прадстаўлена ў адной схеме.

Сродкі кампенсацыі адпаведнай семантыкі сістэматызаваны на аснове тыпалагічных уласцівасцей (ад універсальных да ўнікальных) з улікам іх канстантнага або пераменнага характару.

4. Тыпалогія сінтаксічных спосабаў выражэння прэдыкатыўных значэнняў у канструкцыях з эліпісам дзеяслова, пабудаваная на аснове кампенсаторных уласцівасцей рознаўроўневых сродкаў выражэння тэмпаральнасці, мадальнасці і персанальнасці ў эліптычных сказах, сістэматызуецца з улікам наступных фактараў:

- **структурных:** рэгулюецца кампенсаторная функцыя дэтэрмінаваных членаў сказа; адасобленых акалічнасцей; кампанентаў складанага сказа і складанага сінтаксічнага цэлага (пры маркіроўцы значэнняў тэмпаральнасці); звароткаў; парцэляваных і ўстаўных канструкцый (пры маркіроўцы значэнняў мадальнасці і персанальнасці);

- **структурна-сэнсавых:** пры маркіроўцы значэнняў тэмпаральнасці абумоўліваецца кампенсаторная функцыя часціц і лексічных сродкаў; маркіроўка значэнняў персанальнасці эксплікуецца лексічнымі сродкамі – асабовымі займеннікамі або ўласнымі ці агульнымі назоўнікамі;

- **фармальна-граматычных:** забяспечваюць маркіроўку значэнняў мадальнасці з выкарыстаннем марфалагічных сродкаў: формаўтваральных часціц, якія ўказваюць на значэнне асобы, безасабова-прэдыкатыўных прыслоўяў, дапаўненняў;

- **семантычнай імплікацыі:** спосабам пераемнасці кампанентаў аб’ектна-суб’ектнага тыпу ў структуры складанага сказа або складанага сінтаксічнага цэлага рэгулююцца значэнні персанальнасці;

- з дапамогай **сінтаксічнага паралелізму** маркіруюцца значэнні тэмпаральнасці на аснове сінтаксічнай і граматычнай аднапланавасці кампанентаў, што ахопліваюць паратаксічную сінтаксічную сувязь (аднародныя выказнікі і часткі складаных канструкцый). У структуры складанага сказа або звышфразавога адзінства спосабам кампенсацыі значэння персанальнасці выступае сінтаксічны паралелізм.

5. Кампенсаторныя ўласцівасці парадэгмы структурна-сінтаксічных мадыфікацый (эліптычная канструкцыя – вытворная канструкцыя – канструкцыя з імпліцытнай семантыкай – перафразаваная канструкцыя – няпоўная канструкцыя) вызначаюць спосаб ідэнтыфікацыі семантычнай і сінтаксічнай функцыі словаформы, выступаюць асноўнымі параметрамі яе кваліфікацыі. Ідэнтыфікацыя семантычнай і сінтаксічнай функцый словаформы абумоўлена фактарамі іх поліфункцыянальнасці, канстантным або пераменным характарам сінтаксічных сувязей і адносін, тыпам прэдыката.

6. Вылучаныя механізмы рэгулявання кампенсаторнай функцыі кампанентаў эліптычных канструкцый падзяляюцца на структурна-сэнсавыя,

сэнсавыя, фармальныя, актуалізацыйныя, інтэрпрэтацыйныя. **Структурна-сэнсавыя** моўныя механізмы забяспечваюць кампенсаторную функцыю прэдыкатыўных частак у структуры поліпрэдыкатыўнай сінтаксічнай адзінкі, кампанентаў ускладненых сінтаксічных адзінак на аснове разгортвання, пашырэння іх сінтаксічных пазіцый. **Сэнсавыя** моўныя механізмы рэгламентуюць замяшчэнне эліпсаванага кампанента функцыянальна тоесным у структуры сказа і звышфразавога адзінства; вызначаюць дыяпазон функцый словаформ у парадыгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый з імпліцытнай семантыкай. **Фармалізацыя** рэгулюе арганізацыю семантычных тыпаў эліптычных канструкцый у адпаведныя мадэлі і схемы. **Актуалізацыя** абумоўлівае эксплікацыю прэдыкатыўных значэнняў сродкамі сінтаксічнага, марфалагічнага, лексічнага ўзроўняў спосабам імплікацыі і пераемнасці кампанентаў. **Інтэрпрэтацыя** ўстанаўлівае фактары ідэнтыфікацыі семантычнай і сінтаксічнай функцый словаформы ў парадыгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый.

Асабісты ўклад саіскальніка вучонай ступені. Дысертацыя з'яўляецца цалкам самастойнай работай, у якой распрацаваны тэарэтычныя асновы сінхроннага тыпалагічнага апісання сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы, вывучаны і апісаны ўстаноўленыя тыпы канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Упершыню ў якасці тыпалагізацыйнага параметра выкарыстана кампенсаторная прыкмета, што ўласціва канструкцыям з эліпсісам дзеяслова і ў поўнай меры выяўляе заканамернасці іх функцыянавання.

Апрацацыя дысертацыі і інфармацыя аб выкарыстанні яе вынікаў. Асноўныя вынікі і тэарэтычныя палажэнні дысертацыі былі абмеркаваны на наступных навуковых канферэнцыях: навуковай канферэнцыі «Беларуская мова і мовазнаўства на рубяжы III тысячагоддзя: да 70-годдзя Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа **Нацыянальнай акадэміі** навук Беларусі (Мінск, 2–3 лістапада 1999 г.); навуковай канферэнцыі «Актуальныя пытанні беларускай лінгвістыкі: да 80-годдзя прафесара М. С. Яўневіча» (Мінск, 21–22 сакавіка 2002 г.); Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Коммуникативные стратегии» (Мінск, 28–29 мая 2003 г.); Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Культура речи в условиях билингвизма: состояние, перспективы, инновационные технологии» (Мінск, 25–26 лютага 2004 г.); V Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Мова – Літаратура – Культура: да 80-годдзя прафесара Л. М. Шакуна» (Мінск, 16–17 лістапада 2006 г.); Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Восьмыя Танкаўскія чытанні: да 100-годдзя з дня нараджэння Максіма Танка» (Мінск, 13 верасня 2012 г.); Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Беларусь на скрыжаванні стагоддзяў: ад класікі да сучаснасці», (Мінск, 1–2 лістапада 2012 г.); Міжнароднай навуковай

канферэнцыі «На хвалях мовы: да 90-годдзя з дня нараджэння М. В. Бірылы» (Мінск, 10–11 верасня 2013 г.); Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Слово во времени и пространстве: к 95-летию со дня рождения профессора М. Г. Булахова» (Мінск, 12–13 лістапада 2014 г.).

Матэрыялы і вынікі даследавання выкарыстаны пры выкладанні курсаў «Сучасная беларуская мова» і спецкурса «Тыпалогія канструкцый з эліпсісам дзеяслова» на факультэце беларускай і рускай філалогіі ўстанова адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка», пры падрыхтоўцы курсавых і дыпломных работ студэнтамі, што навучаюцца па спецыяльнасцях 10-02 03 01 «Беларуская мова», аб чым сведчыць акт аб практычным выкарыстанні вынікаў даследавання (Дадатак Е да дысертацыі).

Апублікаванасць вынікаў дысертацыйнага даследавання. Асноўныя палажэнні і вынікі даследавання прадстаўлены ў наступных публікацыях: 1 манаграфія (18 аўт. аркушаў); 17 навуковых артыкулаў – у рэцэнзаваных навуковых часопісах, рэкамендаваных ВАК Рэспублікі Беларусь, у тым ліку 2 у замежных (8 аўт. аркушаў); 9 – у зборніках матэрыялаў навуковых канферэнцый (2 аўт. аркушы); 2 вучэбна-метадычныя выданні (2 аўт. аркушы). Агульны аб'ём публікацый складае 30 аўтарскіх аркушаў. Публікацыі, акрамя вучэбна-метадычнага выдання, выкананы саіскальнікам без суаўтараў.

Структура і аб'ём дысертацыйнага даследавання. Дысертацыя змяшчае ўводзіны, агульную характарыстыку работы, чатыры главы, заключэнне, бібліяграфічны спіс, які ўключае спіс выкарыстаных крыніц (377 пазіцый), спіс публікацый саіскальніка (29 пазіцый), спіс крыніц даследавання (620 пазіцый), 6 дадаткаў. Асноўны тэкст дысертацыі займае 220 старонак, бібліяграфічны спіс – 63 старонкі, дадаткі А–Е – 182 старонкі, 84 рысункі, 1 схема, 1 табліца рысункі – 30 старонак. Агульны аб'ём даследавання – 495 старонак.

АСНОЎНЫ ЗМЕСТ ДЫСЕРТАЦЫІ

У першай главе «Сінтаксічныя тэорыі эліпсіса» прадстаўлена сістэматызацыя асноўных напрамкаў вывучэння з'явы эліпсіса, праводзіцца распрацоўка і тэарэтычнае абгрунтаванне агульнай тыпалагічнай канцэпцыі даследавання канструкцый з эліпсісам дзеяслова, заснаванай на характары кампенсаторнай прыкметы, распрацаваны новыя параметры іх тыпалагізацыі, якія дазволілі вызначыць спецыфіку структурнай, семантычнай і граматычнай арганізацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

У раздзеле «Гісторыя вывучэння праблемы эліпсіса ў мовазнаўстве» даецца аналіз прац, прысвечаных названай навуковай праблеме. Да пытання

еліпсіса звярталіся прадстаўнікі наступных сінтаксічных школ і напрамкаў: логіка-граматычнай (Ф. І. Буслаеў, М. І. Грэх і інш.); фармальнай (І. В. Арцюшкоў, Э. П. Баярчанка, А. Ю. Маслава, Н. У. Огнева, Б. І. Фаміных і інш.); псіхалагічнай (Т. Ф. Дубоўцава, М. Л. Макараў, А. М. Назараў, А. А. Патабня, Т. М. Сакалова і інш.); структурнай (Л. І. Бурак, І. Ф. Вардуль, А. Вільгельм, Е. М. Галкіна-Федарук, Т. А. Коласава, К. Кёрнс, А. Кёхлер, Г. Ліман, Я. Паневова, Л. Тэньер і інш.); семантычнай (Ш. Балі, Л. С. Бархударав, С. Вінклер, З. Выхадзілава, А. Кёхлер, Я. У. Лісочанка, В. У. Мартынаў, А. Унішэўска, Р. Фіенга, Б. Хаўнспергер, С. Чанг, П. Элбарн, Ю. Юзва і інш.); функцыянальнай (І. Ф. Вардуль, Г. А. Золатава, К. Карлсан, А. Ф. Кулагін, П. А. Лекант, А. І. Марозава, В. К. Пакусаенка, І. А. Папова, В. П. Пронічаў, Т. В. Шмялёва і інш.).

Выкарыстанне розных метадалагічных прынцыпаў дазволіла вучоным назапасіць багаты тэарэтычны і фактычны матэрыял, вызначыць крытэрыі сінтаксічнай непаўнаты, прааналізаваць структурную арганізацыю канструкцый з эліпсісам дзеяслова, іх семантыку, стылістычныя і камунікатыўныя функцыі на аснове семантыкі прэдыкатаў.

Раздзел **«Канцэпцыі сінтаксічных тыпалогій»** змяшчае тэарэтычныя асновы сучасных лінгвістычных школ і напрамкаў, аб'екты іх аналізу. Вучоныя выпрацавалі тэарэтычную базу, у аснову якой пакладзены наступныя прынцыпы: сістэмнасць тыпалагічнага падабенства (Г. П. Мельнікаў, Н. Б. Мячкоўская); тыпалагічная значнасць прыкмет (А. Я. Кібрык, Г. П. Мельнікаў і інш.); іерархія аб'ектаў (А. У. Цымерлінг); абумоўленасць тыпалагічна значных прыкмет ступенню распаўсюджанасці (Н. Б. Мячкоўская); сінтагматыка-парадыгматычнае функцыянальнае ўзгадненне (А. Я. Кібрык).

У раздзеле **«Кампенсаторная прыкмета як аснова тыпалогіі канструкцый з эліпсісам дзеяслова»** абгрунтоўваецца выбар параметраў тыпалогіі канструкцый з эліпсісам дзеяслова, вызначаецца метадалагічная аснова даследавання, вылучаюцца класіфікацыйныя ўласцівасці вывучаемых адзінак, прапануецца спосаб сістэматызацыі структурных і семантычных тыпаў, відаў, падвідаў канструкцый з эліпсісам дзеяслова, іх кампенсаторных сродкаў у кантынуум.

У якасці тыпалагізацыйнага параметра выкарыстоўваецца *кампенсаторная прыкмета* – паняцце, што характарызуе спосаб замяшчэння семантыкі і прэдыкатыўных значэнняў у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова з дапамогай рознаўзроўневых моўных адзінак. Яна выступае ў якасці інструмента пазнання сутнасці сінтаксічнай з'явы, выяўлення заканамернасцей функцыянавання сінтаксічных адзінак і моўных механізмаў, што іх рэгулююць.

Матэрыяльнае выражэнне кампенсаторная прыкмета атрымлівае ў *кампенсаторных кампанентах* – рознаўзроўневых моўных адзінках, што замяшчаюць семантыку або граматычнае значэнне эліпсаванага дзеяслова. Напрыклад, сказы тыпу *Дзеці ў школу* мы кваліфікуем як канструкцыі з семантыкай руху дзякуючы наяўнасці паказчыка семантыкі – кампанента з лакатыўным значэннем у *школу*, які можа спалучацца выключна з дзеясловамі руху. Паколькі рэалізацыя семантыкі эліпсіса ў такіх канструкцыях ажыццяўляецца з дапамогай лакатыва, які ўказвае на дынамічную лакалізацыю суб'екта, то лічым мэтазгодным падобны тып эліптычных канструкцый кваліфікаваць як дынамічна-лакатыўны. Такі падыход да аналізу ўяўляецца апраўданым і аб'ектыўным, бо выяўляе не толькі сутнасць сінтаксічнага аб'екта, але і заканамернасці яго функцыянавання.

У выпадках, калі для кампенсацыі эліпсаванага дзеяслова недастаткова семантычнага кампанента сказа, яго ролю выконваюць структурныя кампаненты сінтаксічных адзінак: поліпрэдыкатыўныя часткі, звышфразавыя адзінствы, аднародныя або адасобленыя члены сказа. Названыя кампаненты выконваюць функцыю, аналагічную семантычнай, аднак пры гэтым прыцягваюцца сінтаксічныя сувязі, семантыка-сінтаксічныя і логіка-семантычныя адносіны. Напрыклад, рэалізацыя сэнсу эліптычнага сказа можа ажыццяўляцца на ўзроўні складанага сінтаксічнага цэлага. У дадзеным выпадку сінтаксічная адзінка – прэдыкатыўная або парцэляваная – кваліфікуецца намі як кампенсаторны кампанент. Пры гэтым для забеспячэння функцыянавання канструкцый прыцягваюцца логіка-семантычныя і семантыка-сінтаксічныя адносіны, якія таксама намі вызначаюцца як кампенсаторныя спосабы. Напрыклад, *адносіны тоеснасці*, што выражаюцца ў анафарычным паўторы кампанента аб'ектнага тыпу, забяспечваюць функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова нават з мінімальнай колькасцю кампанентаў: – *Это – камісія: адны калгасаўскія!.. Аднаго Чарнушку – ад усяго сяла* (І. Мележ). Падобны тып кваліфікуецца намі як звышфразавы.

У якасці кампенсаторнага кампанента на ўзроўні семантычнай арганізацыі выступаюць непасрэдна кампаненты семантычнай структуры. Напрыклад, у сказе *Хату і хлеў – сваімі рукамі* (І. Мележ) кампенсаторным кампанентам выступае спосаб *сваімі рукамі*, бо можа спалучацца выключна з акцыянальнымі прэдыкатамі.

Паказчыкамі прэдыкатыўных значэнняў выступаюць кампаненты розных узроўняў. Тыповым спосабам маркіроўкі тэмпаральнага плана выступае *сінтаксічны паралелізм* у структуры звышфразавога адзінства, асноўнымі сродкамі – экспліцытна выражаны выказнік або агульны часавы план

у структуры звышфразавога адзінства: *Завязла яго ў Мінск. Аперацыю яму зрабілі. А назаўтра – вайна* (А. Макаёнак).

Кампенсаторныя кампаненты могуць маркіраваць семантыку і граматычныя значэнні эліптычнай канструкцыі; у залежнасці ад функцыянальнага дыяпазону яны падзяляюцца на *канстантныя, манафункцыянальныя, поліфункцыянальныя*.

Кампенсаторнай прыкмеце ўласцівы ўніверсальнасць, кваліфікацыйны характар і інтэгральная функцыя.

З дапамогай кампенсаторнай прыкметы ўстаноўлены тыпалагізацыйныя параметры і ўдакладнена паняцце тыпу сінтаксічнай адзінкі. Вышэйпазначанае выступае своеасаблівай мадэллю адносінаў паміж структурнай арганізацыяй эліптычнай канструкцыі і кампенсаторным кампанентам, тыпам прэдыката і паказчыкам семантыкі, паміж прэдыкатыўным значэннем, спосабам і сродкам яго эксплікацыі. Тыпалагічна істотныя прыкметы дазваляюць аб'яднаць сінтаксічныя з'явы ў тыпы, віды, падвіды і ў кантынуум кампенсаторных элементаў.

Раздзел **«Тыпалогія структурнай арганізацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова»** змяшчае параметры для сістэматызацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова: прэдыкатыўныя часткі ў структуры поліпрэдыкатыўнай адзінкі, канструкцыі ў структуры звышфразавога адзінства, аднародныя і адасобленыя члены сказа, параўнальныя звароты, устаўныя канструкцыі, звароткі і сінтаксічныя сувязі і адносіны, вылучаныя ў адпаведнасці з тыпам кампенсаторнага кампанента (паратаксічная, гіпатаксічная, паўпрэдыкатыўная, далучальная, параўнальная, інтрадуктыўная), са спосабам выражэння сінтаксічнай сувязі (імпліцытна або экспліцытна), з характарам адносінаў паміж кампанентамі ў структуры звышфразавога адзінства (логіка-семантычныя або семантыка-сінтаксічныя). Напрыклад, *маркіроўка семантыкі пераўтваральнага ўздзеяння* адбываецца на аснове паясняльных адносінаў і анафарычнай пераемнасці кампанентаў паміж прэдыкатыўнымі часткамі: *Хвартухоў у бабкі – розна, вышываных, // Белых, ясных, сініх, дарагіх і таных: // Гэтыя – на будзень, тыя – пад кудзелю, // Гэтыя – ў гасціну, тыя – на нядзелю* (Л. Геніюш). Сінтаксічная сувязь паміж прэдыкатыўнымі часткамі бяззлучнікавая гіпатаксічная, якая выражаецца імпліцытна (адсутнасць злучніка), значыць, падобны тып кваліфікуецца намі як поліпрэдыкатыўны імпліцытна-гіпатаксічны.

Раздзел **«Тыпалогія семантычнай арганізацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова»** ўтрымлівае кваліфікацыю кампенсаторных сродкаў семантычнай структуры сказа, што выступаюць у якасці асноўнага параметра сістэматызацыі і вызначаюць тып прэдыката. Характар кампенсаторнага кампанента залежыць ад яго функцыянальнага дыяпазону і можа быць

канстантным, напрыклад, лакатыў: *Паміж вёскамі – млын-вятрак без крылаў. Паабанал – аскаболкі жорнавых каменяў...* (А. Кулакоўскі) або манафункцыянальным, напрыклад, дырэктыў-фініш: *Павуцінка залатая – да вясковага двара.* // *Верасовая сцяжынка. Па баках – беразнякі* (Г. Бураўкін), калі яны маркіруюць семантыку эліптычнага сказа непасрэдна, ці поліфункцыянальным, напрыклад, спосаб: *А галоўнае – шчырасць якая, адданаць у працы. Усё – з душой, са страсцю* (І. Мележ), калі маркіруюць семантыку эліптычнага сказа на аснове камбінаторных уласцівасцей.

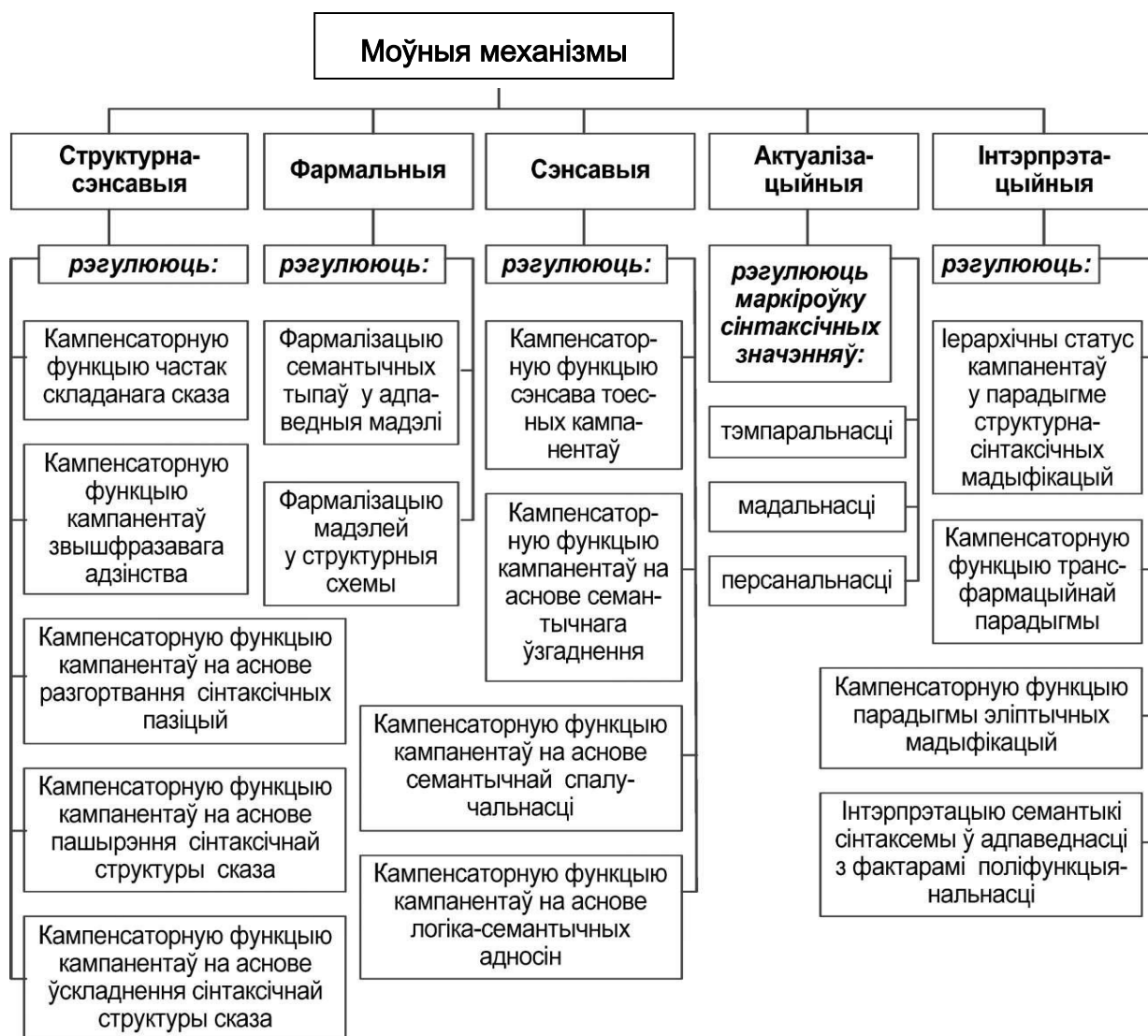
Раздзел «**Прэдыкатыўныя катэгорыі ў канструкцыях з эліпісам дзеяслова**» змяшчае аналіз спосабаў выражэння значэнняў *тэмпаральнасці, мадальнасці і персанальнасці ў канструкцыях з эліпісам дзеяслова*. Асноўным параметрам сістэматызацыі выступаюць фактары, што рэгулююць эксплікацыю граматычных значэнняў у аналізуемых канструкцыях, – структурныя, структурна-сэнсавыя, фармальна-граматычныя, сінтаксічны паралелізм, сінтаксічныя адносіны, семантычная імплікацыя і моўны ўзровень, да якога належыць кампенсаторны кампанент, – сінтаксічны, лексічны, марфалагічны. Напрыклад, найбольш тыповымі сродкамі выражэння значэнняў тэмпаральнасці выступаюць лексічныя, у прыватнасці прыслоўі з часавым значэннем: *Каханне нас яднае. // Суладнасцю надзей, // Агульнасцю самоты. // А самы горкі дзень – // Яшчэ, напэўна, – потым* (З. Дудзюк).

У раздзеле «**Кампенсаторная функцыя парадигмы структурна-сінтаксічных мадыфікацый**» прааналізаваны выпадкі поліфункцыянальнасці словаформ у канструкцыйных пераўтварэннях (эліптычная канструкцыя – вытворная канструкцыя – канструкцыя з імпліцытнай семантыкай – перафразаваная канструкцыя – няпоўная канструкцыя). У якасці асноўнага параметра ідэнтыфікацыі сінтаксічнай і семантычнай функцый словаформы выступаюць трансфармацыйная парадигма, семантыка-сінтаксічнае і логіка-семантычнае ўзаемадзеянне кампанентаў, а таксама характар сінтаксічных сувязей і адносін – канстантны або пераменны. Напрыклад, сінтаксічная і семантычная функцыі словаформы ў форме вінавальнага склона *у + назоўнік* ідэнтыфікуюцца на аснове трансфармацыйнай парадигмы: *А яна – у адказ... І слязіны між слоў, быццам кроплі дажджу між лістоў* (П. Броўка) – *Яна адказвае*. Відавочна, што перад намі аддзяслоўная наміналізаваная канструкцыя з акцыянальным прэдыкатам.

Механізмы рэгулявання кампенсаторнай функцыі кампанентаў у канструкцыях з эліпісам дзеяслова сістэматызаваны на аснове фактараў эксплікацыі семантыкі і прэдыкатыўных значэнняў. Кампенсаторная функцыя прэдыкатыўных частак поліпрэдыкатыўных і ўскладненых

сінтаксічных адзінак і кампанентаў у структуры звышфразавога адзінства рэгулююцця **структурна-сэнсавымі** моўнымі механізмамі. Структураванне сінтаксічнага аб'екта ў *семантычныя мадэлі і структурныя схемы* заснавана на **фармальных** моўных механізмах, якія ўяўляюць зручны спосаб аналізу і класіфікацыі семантычных тыпаў канструкцый з эліпсісам дзеяслова на ўзроўні мадэлей без уліку канкрэтнага лексічнага нападўнення. Кампенсаторная функцыя кампанентаў на аснове семантычнай тоеснасці і ўзгаднення рэгулююцця **сэнсавымі** механізмамі. **Аktуалізацыйным** моўным механізмам падпарадкаваны спосабы эксплікацыі значэнняў тэмпаральнасці, мадальнасці і персанальнасці ў аналізуемых сказах. Асноўным параметрам інтэграцыі з'яў, што рэгулююцця **інтэрпрэтацыйнымі** моўнымі механізмамі, выступаюць спосабы інтэрпрэтацыі семантычнай і сінтаксічнай функцый словаформы – кантэкстуальныя фактары (катэгарыяльныя змены) або трансфармацыйныя парадыгмы (сінанімічныя пераўтварэнні) (рысунак 1).

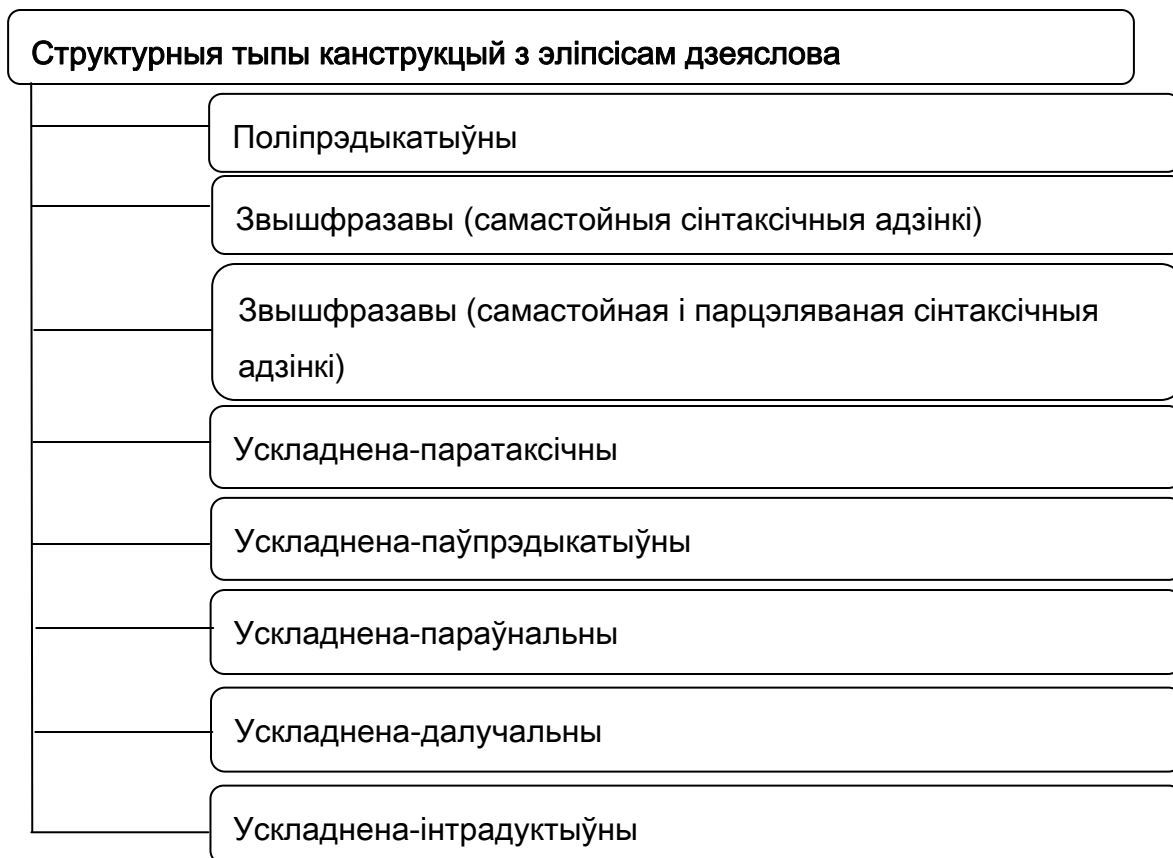
Напрыклад, кампенсаторная функцыя лексем у сказе *Сонцу – высь і чыстыя нябёсы, // Кветцы – май і светлая раса, // А дзяўчыне – хустачка на косы – // Летняя аздоба і краса* (А. Пысін) ажыццяўляецца на аснове семантычнай спалучальнасці з кампанентамі аб'ектнага тыпу *высь, нябёсы, май, краса*. Гэта дае нам падставы кваліфікаваць семантычную функцыю кампанентаў *сонцу, кветцы, дзяўчыне* як данатыў і, адпаведна, семантыку канструкцыі – як акцыянальна-безаб'ектную, што рэгулюецца сэнсавымі моўнымі механізмамі. Кваліфікацыйнымі прыкметамі канструкцый *Ён – з пападўнення... Малады...* (А. Дудараў) і *Прызнаюся ў варварстве сваім, // Бо я – з тых мужыкоў, // Якія толькі рукам вераць* (Максім Танк) выступаюць іх семантычныя і сінтаксічныя функцыі, інтэрпрэтацыя якіх магчыма выключна з улікам трансфармацыйнай парадыгмы (пры яе наяўнасці), тыпу прэдыката на аснове адваротнага пераўтварэння, напрыклад: *Ён – з пападўнення... Малады...* (А. Дудараў) ← *Ён прыбыў з пападўнення* эліптычная канструкцыя і *Прызнаюся ў варварстве сваім, // Бо я – з тых мужыкоў, // Якія толькі рукам вераць* (Максім Танк) ← *Я той мужык* – вытворная канструкцыя.

Рысунк 1. – Механізмы рэгулявання кампенсаторнай функцыі кампанентаў

У другой главе дысертацыі «**Тыпы эліптычных канструкцый са структурным кампенсаторным кампанентам**» прадстаўлена класіфікацыя аналізуемых сказаў, заснаваная на параметрах іх структурнай арганізацыі (рысунк 2).

Для *поліпрэдыкатыўнага тыпу* ў якасці параметра відавой класіфікацыі выступае сінтаксічная сувязь – паратаксічная або гіпатаксічная – і спосаб яе выражэння – імпліцытны або экспліцытны. На гэтай аснове вылучаны наступныя віды сказаў: экспліцытна-паратаксічны, імпліцытна-паратаксічны, экспліцытна-гіпатаксічны, імпліцытна-гіпатаксічны, камбінаваны.

Рысунк 2. – Структурныя тыпы канструкцый з эліпсісам дзеяслова

Напрыклад, у аснову кваліфікацыі канструкцыі *Тут ужэ самога думка бярэ, каб у калгас* (І. Мележ) пакладзены від сінтаксічнай сувязі – гіпатаксічны, спосаб выражэння сінтаксічнай сувязі – экспліцытны (паколькі злучнік выражаны матэрыяльна), сінтаксічныя адносіны – атрыбутыўныя і анафарычная адсылка да аднаго з кампанентаў прэдыкатыўнай часткі, якая нейтралізуе поліфункцыянальны характар кампанента ў *калгас* і маркіруе яго адпаведнай семантычнай функцыяй – *локум*. Такім чынам, наступная канструкцыя аднесена да экспліцытна-гіпатаксічнага віду.

Характар адносін паміж **кампенсаторным кампанентам** і эліптычнай канструкцыяй у **структуры звышфразавага адзінства** выступае асноўным іх тыпалагічным параметрам. Асаблівасці структурнай арганізацыі розных адзінак у структуры тэксту вызначаюць іх відавую сістэматызацыю: логіка-семантычныя або семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі заснаваны на рэферэнтнай аднесенасці прэдыкатаў або аб’ектных адзінак; далучальна-паратаксічная, далучальна-гіпатаксічная і далучальна-паўпрэдыкатыўная сінтаксічныя сувязі паміж прэдыкатыўнай і парцэляванай канструкцыямі. Напрыклад, сэнсава тоесныя кампаненты часам паўтараюцца ў сінтаксічных пазіцыях аб’ектнага і прэдыкатыўнага тыпу, што дае падставы для адпаведнай відавой кваліфікацыі: *Перад ад’ездам у раён сабраў камсамольскі сход і аб’явіў парадак дня, які складаецца*

з адзінага пытання – заўтрашняга **выступлення**. *«Дзяўчаткі, хлопцы, давайце з душой, з радасцю!»* (У. Паўлаў).

Функцыянаванне эліптычных канструкцый можа быць абумоўлена **кампенсаторнымі** магчымасцямі **сродкаў ускладнення** сінтаксічнай структуры сказа.

Ускладнена-паратаксічны тып падразумявае кампенсацыю эліпсіса на аснове сэнсавай спалучальнасці лексем, што замяшчаюць сінтаксічныя пазіцыі матэрыяльна выражанага і эліпсаванага выказнікаў. Лексічнае напаўненне матэрыяльна выражанага выказніка абмяжоўвае кола лексем, што могуць запаўняць сінтаксічную пазіцыю эліпсаванага, у прыватнасці семантыкай руху: *Не спіць, трывожыцца Святлана, // І ранні сон – ужо не сон. // Устал, ціхенька – на ганак, // Затым – нервова на балкон* (А. Бачыла).

Ускладнена-паўпрэдыкатыўны тып прадугледжвае кампенсацыю эліпсіса з дапамогай кампанента, што прымацоўваецца паўпрэдыкатыўнай сінтаксічнай сувяззю. Падобныя з’явы ўнікальныя ў *сінтаксічнай сістэме беларускай мовы* (3 % – адасобленыя акалічнасці і 1 % – адасобленыя азначэнні). Лексічнае напаўненне **адасобленых азначэнняў** і **акалічнасцей** маркіруе эліптычны сказ семантыкай руху: *Загацкі, гуляючы, у бок пошты* (А. Жук); *Паспрабуй, акальцаваны, // Не на кругу – папярэч* (Я. Янішчыц), статальнай лакалізацыі: *На ўзлесьці, снегам абцярушаныя, марозам умарожаныя, – Халімонавы ды Якушавы сані* (С. Баранавых).

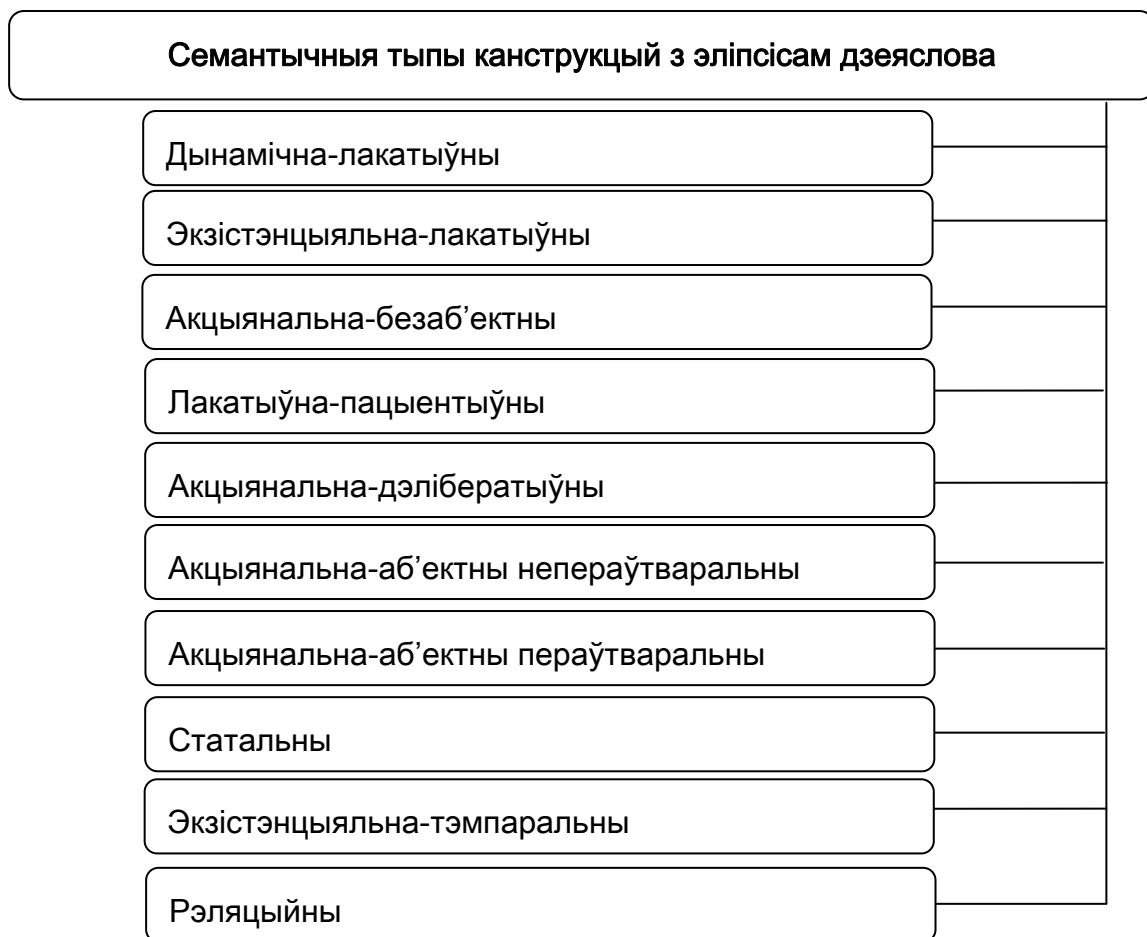
Ускладнена-параўнальны тып падразумявае кампенсацыю эліпсаванага дзеяслова на аснове параўнальнай сінтаксічнай сувязі (3 %). Параўнанне можа выступаць у якасці кампенсаторнага кампанента толькі пры наяўнасці скрытай прэдыкатыўнасці і адсутнасці паралельных кампанентаў, што прадвызначае структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне яго непасрэдна з выказнікам і спрыяе эксплікацыі неабходнай семантыкі, напрыклад, статальнай лакалізацыі: *Слупы, як прывіды, наўзбоч* (У. Скарынкін); акцыянальнай: *Дзятлік і Глушак еты. Як каршакі, удавіх – каля адной* (І. Мележ); руху: *На поплаве – шчаслівая дзяўчынка, // Як матылёк, – // Упрыскач на траве* (А. Грачанікаў).

Кампенсаторныя ўласцівасці **далучальнай сінтаксічнай сувязі** нязначныя, таму з’ява набывае ўнікальны характар (2 %): – *Заўтра тэрмінова ў бальніцу, і абавязкова з кім-небудзь* (Г. Багданава). Пры паясняльна-ўдакладняльнай сінтаксічнай сувязі структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне з выказнікам мае паслаблены характар: *Падлога ў прыхожай таксама пафарбавана. І шпалеры – замест парудзелых абарваных газет* (А. Жук); *У скверы, акрамя птушыных галасоў, нічога* (А. Кулакоўскі); *Цяпер, замест шасейкі, – асфальт, наўзбоч вуліцы незнаёмыя шматпавярховыя блокі* (І. Навуменка).

Кампенсаторныя ўласцівасці інтрадуктыўнай сінтаксічнай сувязі нязначныя, таму функцыянаванне эліптычных канструкцый **ускладнена-інтрадуктыўнага тыпу** ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы абмежавана (2 %). Устаўныя канструкцыі могуць указваць на спосаб дзеяння, дубліраваць эліпсаваную лексему, змяшчаць сінанімічную ў адносінах да эліпсаванай лексему ці выступаюць у якасці мімалётнай заўвагі, што канкрэтызуе змест эліптычнага сказа: – *А што там з вашаю сястрой? // У сорах восем. Нечакана. // Відаць, не думала яна... // (Усплыло акно, нібы з туману, // А ці туман усплыў з акна. // Усплыў яе апошні дзённік, // Журботны, як акна праём)* (Я. Янішчыц); *Ля паселішч – // Хай трапіцца дзе катлавіна – // Зеляніна садоў, // Па садах – садавіна* (Е. Букаў).

Унікальны характар эліптычных канструкцый са звароткам абумоўлены іх структурна-сэнсавымі асаблівасцямі. Звароткі ў адзінкавых выпадках здольны адмежаваць прэдыкатыўныя значэнні абвеснага ладу: – *Гэй, у лодцы! Ану – да берага!* (Г. Марчук).

У трэцяй главе «**Тыпы эліптычных канструкцый з семантычным кампенсаторным кампанентам**» прадстаўлены вынікі даследавання семантычнай арганізацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова ў сістэме прапанаваных каардынат (рысунак 3).

Рысунак 3. – Семантычныя тыпы канструкцый з эліпсісам дзеяслова

Выяўлены 10 тыпаў эліптычных канструкцый з семантычным кампенсаторным кампанентам, кожны з якіх мае адпаведныя віды. Найбольш распаўсюджанай для адзінак з эліпсісам дзеяслова з’яўляецца семантыка руху, якая прадстаўлена **дынамічна-лакатыўным** тыпам. У сінтаксічнай сістэме беларускай мовы гэты семантычны тып найбольш прадуктыўны: ён прадстаўлены 14 відамі, якія адлюстроўваюць усе магчымыя сэнсавыя адценні: рух суб’екта ад пачатковага пункта; да канечнага пункта; ад пачатковага пункта да канечнага; у канкрэтным напрамку без указання на канечны пункт; рух суб’екта, суадносна з мэтай; з актыўным дзеяннем; з працягласцю; са спосабам; з прасторавым арыенцірам; з умовамі; з тэмпаральнымі характарыстыкамі; з перыядычнасцю або паўтаральнасцю; абумоўлены пэўнай прычынай: *І Алёшка, // Мірон і Зянон – // Па карчах, на кустах // Наўздагон* (А. Пысін).

Пашыранае функцыянаванне эліптычных канструкцый з семантыкай руху абумоўлена значным дыяпазомам кампанентаў з лакатыўным значэннем і кампанентаў, што ўскосна маркіруюць семантыку руху (дырэктыў-старт; дырэктыў-фініш; транзітыў; фінітыў-1; фінітыў-4; дыменсіў-1; дыменсіў-3; медыятыў-1), у спалучэнні з кампанентамі аб’ектнага і суб’ектнага тыпу дазваляе сфарміраваць самы вялікі клас мадэлей (22) у сінтаксічнай сістэме беларускай мовы. Прадуктыўнасць кожнай канкрэтнай мадэлі прадвызначана фармальна-граматычным дыяпазомам кампанентаў, што ўваходзяць у яе склад.

Экзістэнцыяльна-лакатыўны тып эліптычных канструкцый выступае сродкам рэалізацыі семантыкі статальнай лакалізацыі. Тып прэдыката вызначае якасны склад кампанентаў: экзісцыенс, статальны прэдыкат і лакатыў. Лакатыў выступае ў якасці кампенсаторнага кампанента і мае канстантны характар. Семантыка статальнай лакалізацыі ў эліптычных канструкцыях вызначаецца сярэдняй ступенню прадуктыўнасці. Яна прадстаўлена 6 відамі: статальная лакалізацыя ў межах прасторавага арыенціра; па-за межамі прасторавага арыенціра; паміж прасторавымі арыенцірамі; суадносна з тэмпаральнай характарыстыкай; суадносна са спосабам лакалізацыі; статальная лакалізацыя аб’ектаў, размешчаных сумесна. Ступень прадуктыўнасці мадэлей абумоўлена фармальна-граматычнымі фактарамі – здольнасцю кампанентаў выяўляцца ў пэўнай колькасці граматычных форм. Найбольш прадуктыўная мадэль *экзісцыенс – прэдыкат – лакатыў* (у межах прасторавага арыенціра) рэалізуецца ў 10 структурных схемах. Лакатыў, што ўказвае на размяшчэнне аб’ектаў у межах прасторавага арыенціра, можа выражацца ўсімі часцінамі мовы, таму

мадэль мае ўніверсальны характар: *На полі – жыта, жыта // З вачамі васількоў* (А. Іверс).

Адметнасцю **акцыянальна-безаб'ектнага** тыпу эліптычных канструкцый з семантыкай актыўнага дзеяння, непасрэдна не звязанага з аб'ектам, выступае фактар семантычнага дамінавання: акцэнт робіцца на спосабе дзеяння, таму роля семантычнага аб'екта набывае факультатыўны характар. Падобнае дзеянне пераважна ўказвае на з'явы прыроды або ахоплівае сацыяльную сферу дзейнасці суб'екта. Акцыянальна-безаб'ектны тып уключае 6 відаў: актыўнае дзеянне ў фізічнай сферы; актыўнае дзеянне ў сацыяльнай сферы, абумоўленае прычынай, умовай, мэтай, суадноснае са спосабам дзеяння. *Семантыка актыўнага дзеяння*, непасрэдна не звязанага з аб'ектам, рэалізуецца ў значнай колькасці мадэлей – у 15. Прадуктыўнасць мадэлей з семантыкай актыўнага дзеяння невысокая. У якасці паказчыкаў семантыкі ўжываюцца спосаб, дыменсіў, каўзатыў, фінітыў, дэстыгнатыў, інструментыў – кампенсаторныя кампаненты, што здольны маркіраваць названую семантыку, напрыклад, спосаб: *І раптам – дождж...* // *Травы здрыгануліся трывожна* (В. Зуёнак); *Удары... Маланкі... Перуны – грамчэй* (Т. Бондар).

Лакатыўна-пацыентыўны тып канструкцый з эліпсісам дзеяслова ўказвае на працэс перамяшчэння аб'екта ў прасторы з дапамогай суб'екта і прадстаўлены 6 відамі і 9 мадэлямі. Невысокая ступень прадуктыўнасці абумоўлена нязначнай колькасцю кампанентаў, што адмяжоўваюць семантыку руху ад перамяшчэння, – гэта ў большасці выпадкаў пацыенс, аб'ектыў ці элімінатыў (радзей), напрыклад: *У кожную вішаньку – па арэшку* (Г. Багданава); *Больш каштоўнае што – у куфар...* (С. Баранавых).

Акцыянальна-дэлібератыўны тып канструкцый з эліпсісам дзеяслова маркіруецца дэлібератыўным кампанентам. Ён уключае 4 віды, якія ўказваюць на суадносіны маўленчай дзейнасці з адрасатам або са спосабам ці з прычынай. *Ступень прадуктыўнасці семантыкі* маўленчых працэсаў сярэдняя, што звязана з абмежаванай колькасцю кампанентаў (яна рэалізуецца ў 9 мадэлях). Частотнасць і прадуктыўнасць мадэлей залежаць ад іх якаснага складу. Найбольшы дыяпазон граматычных форм выражэння мае дэліберат, а значыць, мадэлі, у склад якіх ён уваходзіць, з'яўляюцца ў значнай ступені частотнымі і прадуктыўнымі. У якасці кампенсаторных выступаюць кампаненты, якія здольны маркіраваць семантыку маўленчых працэсаў – дэліберат (аб'ект маўленчых працэсаў): – *Я табе – пра ўчарашняе здарэнне* (І. Чыгрынаў); спосаб маўленчых працэсаў: *Сосны к ветру – з угаворам* (А. Пысін); каўзатыў (прычына маўленчых працэсаў): – *Пра Аўласа, відаць, нехта са зла* (А. Макаёнак).

Акцыянальна-аб'ектны непераўтваральны тып прадстаўлены 8 відамі, рэалізуецца ў 8 мадэлях, характарызуецца накіраванасцю працэсу непасрэдна на аб'ект, аднак пры гэтым ніякіх змен у аб'екце не адбываецца. Падобная семантыка ахоплівае пераважна фізічную сферу дзейнасці суб'екта і ўказвае на перадачу матэрыяльных аб'ектаў: *Гэта мне дары здалёк... З краіны, якую мала шанавалі! І ад дзяцей, якіх мала любіў* (М. Гарэцкі), на аб'ект інтэлектуальнай дзейнасці: – *Ты лепш паслухай. Вершы гэтыя – табе* (А. Макаёнак).

Ступень прадуктыўнасці аналізуемых мадэлей параўнальна высокая, паколькі якасны склад кампанентаў мае адносна стабільны характар. Аб'ект уздзеяння валодае разнастайнымі формамі выражэння. У якасці кампенсаторных выступаюць кампаненты, што маркіруюць семантыку непераўтваральнага ўздзеяння, – данатыў, аб'ектыў, спосаб, фінітыў. Напрыклад, адрасат: *Бесклапотнай моладзі – бяспечную працу* («Настаўніцкая газета»); данатыў: *Вам – і зерня сутнасць // І мае ўраджаі ўсе* (В. Зуёнак).

Акцыянальна-аб'ектны пераўтваральны тып уключае 12 відаў, рэалізуецца ў 18 мадэлях. Адметнасцю гэтых канструкцый выступае фактар узаемадзеяння кампанентаў: аб'ект з'яўляецца элементам працэсуальнай прэдыкацыі і таму выступае ў ролі пацыентыва або бенефіцыенса. Такія сказы пераважна ўказваюць на актыўнае пераўтваральнае ўздзеянне як у фізічнай, так і сацыяльнай сферы, на род заняткаў суб'екта, а таксама на ўзаемадзеянне суб'екта і аб'екта ў фізічнай і сацыяльнай сферах. Паказчыкам семантыкі актыўнага пераўтваральнага ўздзеяння ў фізічнай сферы выступаюць пацыентыў, аб'ектыў, бенефіцыенс, інструментыў, у сацыяльнай сферы – локум, медыятыў, крэатыў. Напрыклад, інструментыў: – *Бач, як яно гарыць. Трэба вадой* (А. Жук); крэатыў: – *Мы з вамі – адну вялікую справу* (А. Дзялендзік).

Эліптычныя канструкцыі **статальнага** тыпу ўказваюць на розныя праяўленні стану ў сацыяльнай сферы: фазісную і мадальную мадыфікацыю стану, змену сацыяльнага стану: – *Чаго ж вы – з калгаса? – Апейка зірнуў на маўклівага* (І. Мележ). Нізкая ступень частотнасці і прадуктыўнасці мадэлей абумоўлена нязначнай колькасцю кампанентаў семантычнай структуры. Паказчыкам семантыкі выступае локум: – *Так і ў запас нядоўга* (Я. Крупенька).

Экзістэнцыяльна-тэмпаральны тып эліптычных канструкцый можа функцыянаваць пры наяўнасці канстантнага кампенсаторнага кампанента – тэмпаратыва, што вызначае зменны або нязменны характар экзістэнцыяльнай прыкметы: *І сёння – восень* (Кузьма Чорны); *І ўночы – зорны шэпт* (З. Дудзюк). Экзістэнцыяльна-тэмпаральны тып прадстаўлены 4 відамі.

Ступень частотнасці мадэлей параўнальна высокая, што абумоўлена фармальна-граматычнымі фактарамі. У якасці кампенсаторнага кампанента выступае тэмпаратыў: *На зрэзе дня – рамонак белы // І пасівелы васілёк* (Я. Янішчыц).

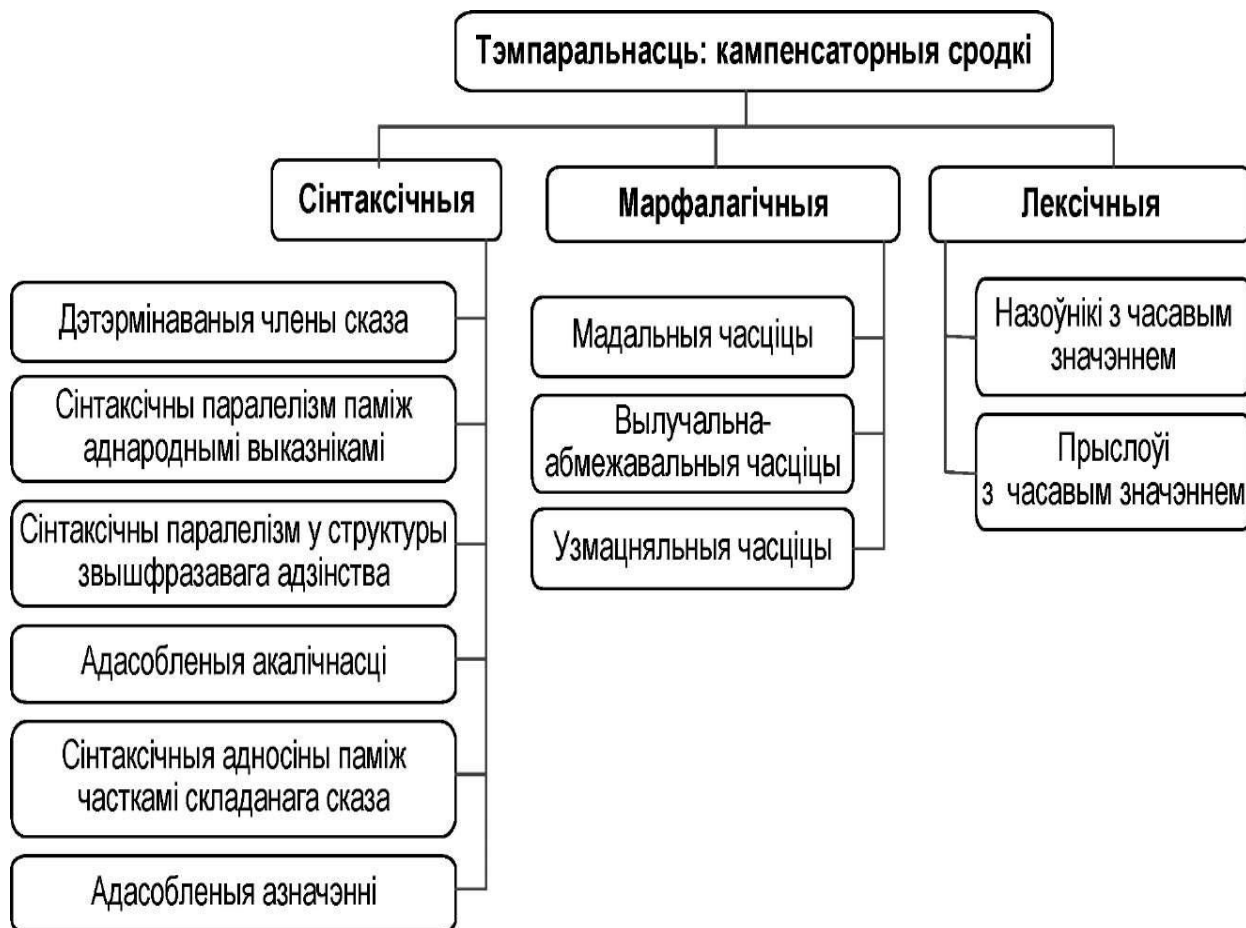
Рэляцыйны тып канструкцый з эліпісам дзеяслова ахоплівае эмацыянальна-псіхічную і сацыяльную сферу і рэалізуецца ў чатырох мадэлях. На семантыку адносінаў указвае рэлянт – аб’ект адносінаў або медыятыў – спосаб ажыццяўлення адносінаў. Невысокая ступень частотнасці і прадуктыўнасці мадэлей абумоўлена поліфункцыянальнымі характарамі сінтаксем тыпу *да Міканора*. Функцыянальны дыяпазон прадвызначаны тыпам прэдыката і можа быць наступны: рэлянт, пацыентыў, лакатыў, рэцыпіент, дэліберат, што значна ўскладняе рэалізацыю семантыкі адносінаў. У якасці кампенсаторнага кампанента выступае рэлянт-2 (аб’ект адносінаў): – *Як у цябе з Алесяй* (А. Петрашкевіч); карэлянты (аб’екты адносінаў): – *Не па-сяброўску ў нас* (С. Кавалёў).

У чацвёртай главе дысертацыі «**Функцыянаванне канструкцый з эліпісам дзеяслова**» разглядаюцца механізмы эксплікацыі прэдыкатыўных значэнняў і кампенсаторныя ўласцівасці парадигмы структурна-сінтаксічных мадыфікацый.

Сістэма кампенсаторных сродкаў выражэння катэгорыі **тэмпаральнасці** ўключае элементы розных моўных узроўняў: сінтаксічнага, марфалагічнага і лексічнага (рысунак 4).

З сінтаксічных сродкаў выражэння значэння тэмпаральнасці найбольш тыповымі і пашыранымі выступаюць дэтэрмінаваныя члены сказа, сінтаксічны паралелізм у структуры сказа і звышфразавы адзінства, аднародныя ў дачыненні да эліпсаванага выказнікі, адасобленыя акалічнасці, сінтаксічныя адносіны ў структуры складанага сказа. Напрыклад, значэнне цяперашняга часу можа маркіравацца з дапамогай сінтаксічнага паралелізму ў структуры складанага сказа: *Першы (брат) мае хлеба белы каравай, // А другі на небе выдуманай рай* (З. Бядуля).

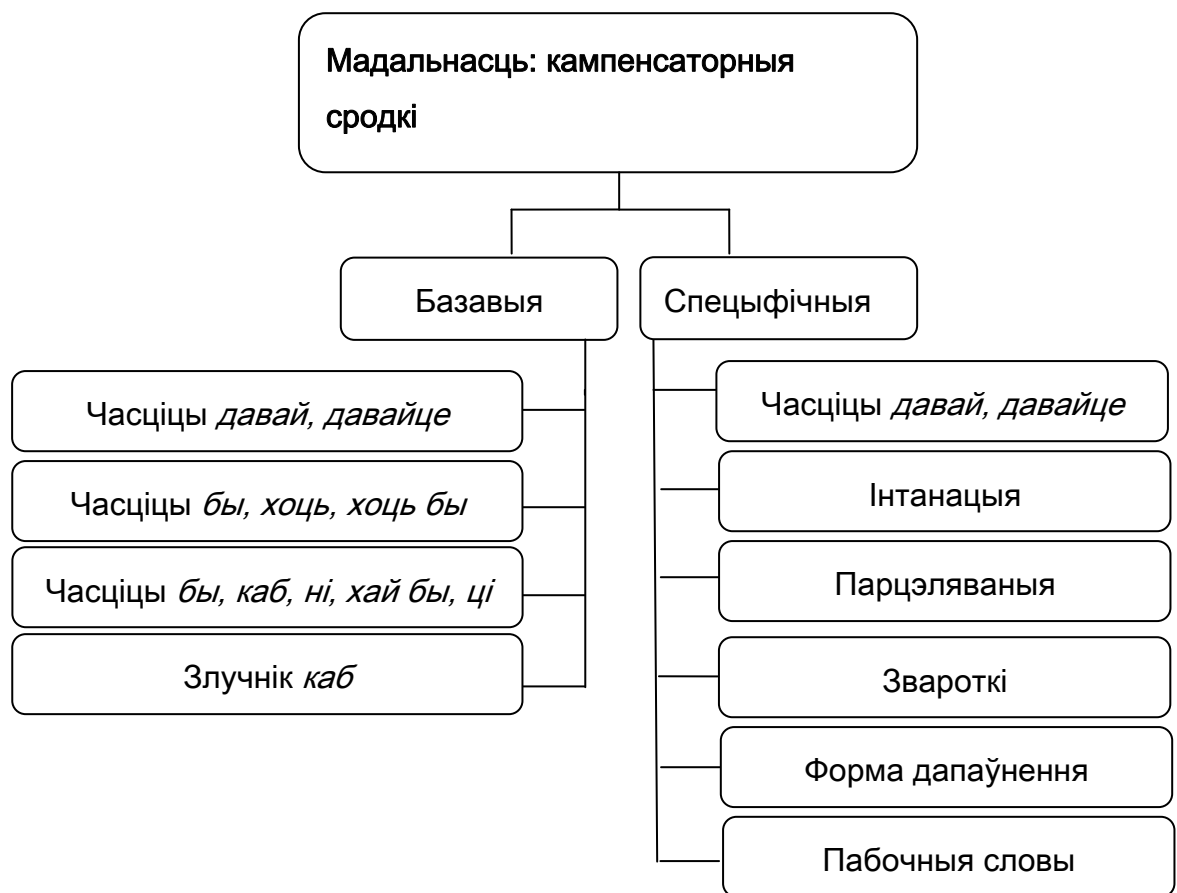
Нетыповымі для выражэння значэнняў тэмпаральнасці ў канструкцыях з эліпісам дзеяслова выступаюць марфалагічныя сродкі – мадальныя, узмацняльныя, вылучальна-абмежавальныя часціцы: – *Ты ж бачыш, я толькі з працы* (Г. Багданава). У якасці лексічных сродкаў выражэння тэмпаральнасці выступаюць пераважна назоўнікі і прыслоўі з часавым значэннем: *Над вёскай сёння зоры ясныя* (Л. Левановіч).

Рысунак 4. – Тэмпаральнасць: кампенсаторныя сродкі

Для выражэння значэнняў сінтаксічнай **мадальнасці** выкарыстоўваюцца кантэкстуальныя і лексічныя сродкі (рысунак 5). Да базавых мэтазгодна аднесці сродкі выражэння значэнняў мадальнасці як у поўных, так і ў эліптычных канструкцыях: формаўтваральныя часціцы *бы, б, хоць, хоць бы*, часціцы *давай, давайце, бы, каб, ні, хай бы*, злучнік *каб*.

Сістэма спецыфічных сродкаў уключае рознаўзроўневыя адзінкі: часціцы *давай (давайце)*, інтанацыю, парцэляваныя канструкцыі, звароткі, пабочныя словы. Напрыклад, форма дапаўнення (В. скл.) у спалучэнні з клічнай інтанацыяй маркіруе эліптычную канструкцыю значэннем загаднага ладу: «*Мяцеліцу, мяцеліцу!*» (М. Гарэцкі); «*Лявоніху, Васіль, «Лявоніху!»*» (А. Дудараў).

Рысунк 5. – Мадальнасць: кампенсаторныя сродкі

Сістэма сродкаў выражэння **персанальнасці** ўключае лексічныя, марфалагічныя і кантэкстуальныя сродкі (рысунк 6). Сярод іх найбольш тыповымі з’яўляюцца лексічныя: асабовыя займеннікі, уласныя і агульныя назоўнікі, якія ўказваюць на суб’ект дзеяння пры акцыянальных прэдыкатах і на аб’ект пры статальных прэдыкатах: *Я вам удосталь хлеба і чыстай вады* (А. Макаёнак); марфалагічныя сродкі – формаўтваральныя часціцы *давай, давайце* – ужываюцца рэдка і толькі пры ўмове, што маюць указанне на асобу: – *Давай паўз лес!* (А. Бажко).

Да кантэкстуальных сродкаў выражэння персанальнасці адносяцца пераважна суб’ектныя і прэдыкатыўныя кампаненты ў структуры звышфразавога адзінства і поліпрэдыкатыўнай сінтаксічнай адзінкі: – *Сюды вернем* якую-небудзь кантору, а вам – пяць пакояў (А. Макаёнак) або – *Глядзі за ім, не балувай. А Гузу – паранку. Зіма надыходзіць – у лес трэба будзе* (І. Мележ); – *Толькі скажы яму, каб дзве фотакарткі. Адну – сабе, а другую ў клуб* (А. Макаёнак). Значэнне асобы экспліцытна выражанага дзеяслова праецыруецца на эліпсаваны.

Рысунк 6. – Персанальнасць: кампенсаторныя сродкі

Вызначэнне і сістэматызацыя **фактараў сінтаксемнай поліфункцыянальнасці словаформ у парадыгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый** дазваляе выявіць механізмы ідэнтыфікацыі яе сінтаксічнай і семантычнай функцый. Для адпаведнай кваліфікацыі варыяцыйных адрозненняў сінтаксічных канструкцый неабходна ідэнтыфікаваць семантычную і сінтаксічную функцыі словаформы і ў адпаведнасці з гэтым тып прэдыката. Напрыклад, словаформа *з + назоўнік* ужываецца ў розных сінтаксічных мадыфікацыях: *Я з сялян. Мы ўвесь час у гэтай вёсцы* (З. Бядуля); *Мікола малады. Ён – з папайнення* (Я. Васілёнак); *Да хлопчыка Лена імкнецца хутчэй, // Хораша часам памарыць з такім. // Якая ў малога дапытнасць – з вачэй! І вось яна разам ля возера з ім* (П. Броўка). Кваліфікацыя сінтаксічнай і семантычнай функцый словаформы ў падобных канструкцыях ажыццяўляецца на аснове характару сінтаксічных сувязей і адносін – канстантнага (пры зменах граматычнай формы сінтаксемы сінтаксічныя сувязі і адносіны застаюцца пастаяннымі). Напрыклад, словаформа *з сялян* выконвае функцыю прэдыката ў вытворных канструкцыях з рэляцыйнымі прэдыкатамі, такія сказы ўказваюць на адносіны часткі – цэлага, а словаформа выконвае функцыю прэдыкатыўнага генератыва: *Я – з сялян* (З. Бядуля) ← *Я селянін*. Значыць, канструкцыя кваліфікуецца як вытворная без змены класа слоў, а фактар поліфункцыянальнасці як **канструкцыйна-трансфармацыйны**. У адносіны канструкцыйнай аманіміі падобныя сінтаксічныя адзінкі ўступаюць

з эліптычнымі сказамі з акцыянальнымі прэдыкатамі (семантыка руху): *Ён – з папаўнення* (Я. Васілёнак). Падобная канструкцыя кваліфікуецца як эліптычная па той прычыне, што кампанент з *папаўнення* не можа пераўтварацца – не мае трансфармацыйнай парадыгмы. На месца пропуску лёгка падстаўляецца паўназначны дзеяслоў: *Ён прыбыў з папаўнення*. У сказах са **статальнымі** прэдыкатамі аналізуючыя словаформы выступаюць у якасці аб’екта статальнай характарыстыкі – лімітатыва: *Да хлопчыка Лена імкнецца хутчэй, // Хораіа часам намарыць з такім. // Якая ў малога дапытнасць – з вачэй! І вось яна разам ля возера з ім* (П. Броўка) ← *Дапытлівыя вочы*, а самі канструкцыі кваліфікуюцца як перафразаваныя. Такім чынам, канструкцыі з аднолькавай фармальна-граматычнай схемай *Я – з сялян, Дапытнасць – з вачэй і Ён – з папаўнення* маюць розныя зыходныя мадэлі (пераўтварэнне, перафразаванне і эліпсіс) і супадаюць толькі ў пэўных мадыфікацыях.

Рэдка ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы назіраецца кваліфікацыя варыятыўных адрозненняў, заснаваная на **кантэкстуальна-катэгарыяльных і логіка-семантычных** фактарах поліфункцыянальнасці словаформ. Пры падобных аперацыях сінтаксема мяняе іерархічны статус – пераходзіць з разраду прэдыкатыўных у залежныя (прэдыкат – азначэнне): *Мы ўбачылі новы квартал з высокімі дамамі. Потым музей, **набудаваны раней*** («Край Смалявіцкі»); *Хата была новая, пяцісценная, з вялікімі сучаснымі вокнамі. А хлеў **скіданы**, відаць, яшчэ **бацькам**, без падмурку і з саламянаю страхою* (Л. Левановіч). Такім чынам, словаформа набывае новыя семантычныя функцыі ў выніку логіка-семантычнага ўзаемадзеяння кампанентаў: прэдыкат – фінітыў-4 – лакатыў (імпл.) – тэмпаратыў (імпл.): *Мы выйгралі тэндар на праектаванне рудніка ў Валгаградскай вобласці, што, відаць, было ўзята ў разлік. Таму мы хацелі супрацоўнічаць з Расійскім праектным інстытутам. Заказчыкі ж – **атрымаць** гатовы праект («Звязда»); – *Кажаш, скончыў сямігодку? – пытае Мікалай. – А цяпер куды? – **Вучыцца**. У Жыздрыцу* (Л. Калюга); – *Ты куды гэта? – **Шукаць** работы* (А. Кулакоўскі); – *Ты надоўга? – пытаецца дзядзька Язэп. – Толькі **пакурыць*** (А. Якімовіч); *У гэтым нумары часопіса чытача чакае працяг рамана Андрэя Федарэнкі «Рэвізія». Класіка адметная тым, што кнігалюбы маюць патрэбу чытаць і перачытваць творы. Мы ж – **выдаваць і перавыдаваць іх*** (ЛіМ).*

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Асноўныя навуковыя вынікі дысэртацыі

1. Аснову распрацаванай тыпалогіі канструкцый з эліпсісам дзеяслова складае кампенсаторная прыкмета – паняцце, што выяўляе механізм кампенсацыі ў іх сэнсу або граматычных значэнняў. Яна характарызуе эліптычныя канструкцыі паводле спосабу эксплікацыі граматычных і семантычных катэгорый, дазваляе найбольш поўна выявіць тыпалагічна істотныя прыкметы, устанавіць і структураваць параметры тыпалогіі, а таму з’яўляецца найбольш прыдатнай для сістэматызацыі і класіфікацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Кампенсаторнай прыкмеце ўласцівы ўніверсальнасць, кваліфікацыйны характар і інтэгральная функцыя. Універсальны характар прыкметы праяўляецца ў маштабах ахопу сінтаксічных з’яў – эліпсіса, сінтаксічнай рэдукцыі і кампрэсіі, сінанімічных сінтаксічных пераўтварэнняў, парцэляцыі і інш. Заканамернасці функцыянавання кожнай з названых з’яў заснаваны на спосабах кампенсацыі або ідэнтыфікацыі сэнсу. Кваліфікацыйная ўласцівасць праяўляецца ў канстантным характары кампенсаторных здольнасцей: кампенсаторныя сродкі маркіруюць семантычныя або граматычныя катэгорыі і пры гэтым у адносіны апазіцыі не ўступаюць. Інтэгральная функцыя кампенсаторнай прыкметы ў шырокім сэнсе рэалізуецца ў здольнасці аб’ядноўваць усе адзінкі дынамічнага сінтаксісу ў вялікі клас аб’ектаў на аснове падабенства заканамернасцей іх функцыянавання. Інтэграцыя ў вузкім сэнсе падразумявае аб’яднанне сінтаксічных адзінак у пэўныя групы на аснове спосабаў і сродкаў кампенсацыі сэнсу.

Кампенсацыя эліпсаванага дзеяслова выступае абагульняльнай тыпалагізацыйнай прыкметай і ўключае структурныя элементы прыватнага характару: параметры тыпалогіі структурнай і семантычнай арганізацыі, а таксама спосабаў выражэння прэдыкатыўных катэгорый. Яны сістэматызаваны ў адпаведнасці з моўнымі механізмамі, што рэгулююць іх функцыянаванне, з моўнымі ўзроўнямі, да якіх адносяцца кампенсаторныя сродкі, а таксама са ступенню частотнасці з’яў – ад універсальных да ўнікальных.

Параметры тыпалогіі структурнай або семантычнай арганізацыі заснаваны на кампенсаторных уласцівасцях сінтаксічных сувязей і адносін, кампанентаў семантычнай структуры эліптычнай канструкцыі. Матэрыяльнае выражэнне параметры тыпалогіі атрымалі ў кампенсаторных кампанентах, якія структураваны ў адпаведнасці з прыналежнасцю да таго ці іншага моўнага ўзроўню: сінтаксічнага; семантычнага; марфалагічнага; лексічнага.

У адпаведнасці з функцыянальнай прыналежнасцю кампенсаторныя кампаненты могуць маркіраваць семантыку і прэдыкатыўныя значэнні эліптычнай канструкцыі.

У залежнасці ад функцыянальнага дыяпазону кампенсаторныя кампаненты падзяляюцца на канстантныя (маркіруюць семантыку ў межах аднаго тыпу прэдыката), монафункцыянальныя (маркіруюць сумежную семантыку на аснове камбінаторных уласцівасцей) і поліфункцыянальныя (маркіруюць семантыку розных тыпаў прэдыкатаў) [1; 3; 15; 16].

2. Тыпалогія структурнай арганізацыі канструкцый з эліпісам дзеяслова грунтуецца на вылучаных тыпалагічна істотных прыкметах – сінтаксічных сувязях і адносінах, а таксама логіка-семантычных адносінах (на ўзроўні звышфразавога адзінства), якія дазваляюць структурным кампанентам выконваць кампенсаторную функцыю.

Структурная тыпалогія канструкцый з эліпісам дзеяслова прадстаўлена 8 тыпамі (5193 адзінкі): поліпрэдыкатыўным (52 %); звышфразавымі (самастойныя і парцэляваная сінтаксічныя адзінкі) (29 %); ускладнена-паратаксічным (7 %); ускладнена-паўпрэдыкатыўным (4 %); ускладнена-параўнальным (3%); ускладнена-інтрадуктыўным (3 %); ускладнена-далучальным (2 %).

Кожны тып мае адпаведны відавы клас. Сістэматызацыя відаў ажыццяўляецца ў адпаведнасці са ступенню праяўлення тыпалагічных уласцівасцей у канструкцыях з эліпісам дзеяслова. **Поліпрэдыкатыўны тып** (2777 адзінак) уключае наступныя віды: экспліцытна-паратаксічны (30 %), імпліцытна-паратаксічны (23 %), экспліцытна-гіпатаксічны (20 %), імпліцытна-гіпатаксічны (19 %), камбінаваны (8 %). **Звышфразавы тып** (самастойныя сінтаксічныя адзінкі – 1035 адзінак) ахоплівае віды з логіка-семантычнымі адносінамі (587 адзінак): тоеснасці (55 %), уключэння (42 %), перакрывавання (3 %) і з семантыка-сінтаксічнымі адносінамі (448 адзінак): далучальнай неадпаведнасці (31 %), далучальнага супастаўлення (22 %), далучальна-заклучальныя (18 %), далучальна-прычынныя (15 %), далучальна-мэтавыя (10 %), далучальна-выясняльныя (4 %). **Звышфразавы тып** (самастойныя і парцэляваныя сінтаксічныя адзінкі – 568 адзінак) складаецца з парцэляванага выказніка (39 %), дапаўнення (28 %), акалічнасці (25 %), недапасаванага азначэння (4 %), дзейніка (2 %), адасобленай акалічнасці (1 %), азначэння (1 %). **Ускладнена-паратаксічны тып** (215 адзінак) уключае віды: з сінтаксічнай сувяззю з'яднання (66 %), далучальнай (28 %) і раз'яднання (6 %). **Ускладнена-паўпрэдыкатыўны тып з адасобленымі акалічнасцямі** (182 адзінкі) змяшчае віды з паўпрэдыкатыўнай (81 %) і далучальна-паўпрэдыкатыўнай (19 %) сінтаксічнай сувяззю. **Ускладнена-паўпрэдыкатыўны тып з адасобленымі азначэннямі** (46 адзінак) утрымлівае віды з адасобленымі азначэннямі,

выражанымі дзеепрыметнікамі (55 %) і прыметнікамі (45 %). **Ускладнена-параўнальны тып** (141 адзінка) уключае віды з адсутнасцю скрытай прэдыкатыўнасці і наяўнасцю паралельных кампанентаў (37 %), з адсутнасцю скрытай прэдыкатыўнасці і паралельных кампанентаў (34 %), са скрытай прэдыкатыўнасцю і адсутнасцю паралельных кампанентаў (29 %). **Ускладнена-далучальны тып** (82 адзінкі) утрымлівае віды з кампенсаторным кампанентам (адасобленым дапаўненнем), што ўказвае на аб'ект сумеснага дзеяння (37 %), на дадатковы аб'ект з адмоўным значэннем, які проціпастаўляецца станоўчаму аб'екту (26 %), на дадатковы аб'ект, што не адпавядае накіраванаму на яго дзеянню (21 %), на дадатковы аб'ект, які абмяжоўвае сферу распаўсюджвання накіраванага на яго дзеяння (16 %). **Ускладнена-інтрадуктыўны тып з устаўнымі канструкцыямі** (92 адзінкі) утрымлівае віды ўстаўных канструкцый, што ўказваюць на спосаб дзеяння (45 %), дубліруюць эліпсаваную лексему (27 %), змяшчаюць сінанімічную ў адносінах да эліпсаванай лексему (15 %), са значэннем мімалётнай заўвагі (13 %). **Ускладнена-інтрадуктыўны тып са звароткамі** (55 адзінак) мае віды з указаннем (78 %) і без указання (22 %) на канкрэтную асобу. Структурна-сінтаксічныя асаблівасці кожнага віду дазволілі вылучыць падвіды, заснаваныя на разнастайных сінтаксічных сувязях і адносінах.

Кожны тып мае ўласную сістэму кампенсаторных сродкаў, склад якой абумоўлены яго структурна-сінтаксічнымі асаблівасцямі. Кампенсаторная функцыя ажыццяўляецца з дапамогай як асобных сінтаксічных кампанентаў, так і сінтаксічных сувязей і адносін, а таксама логіка-семантычных аперацый. У сістэму кампенсаторных сродкаў уваходзяць:

- **поліпрэдыкатыўны тып:** канстантная маркіроўка семантыкі або монафункцыянальны характар паказчыка семантыкі ў адной з прэдыкатыўных частак; анафарычная адсылка да кампанента адной з прэдыкатыўных частак або да прэдыкатыўнай часткі ў цэлым; узаемадзеянне кампанентаў з рэферэнтным значэннем пры супраціўных адносінах; даданыя часткі, што выконваюць ролю разгорнутага дапаўнення або акалічнасці ў адносінах да эліпсаванага выказніка галоўнай часткі (пры аб'ектных або акалічнасных адносінах);

- **звышфразавы тып:** паўтор прэдыкатыўнага і паўпрэдыкатыўнага кампанентаў; паўтор функцыянальна эквівалентных кампанентаў – прэдыкатыўнага і залежнага; паўтор дзеяслоўнай дамінанты; метафарычны паўтор; анафарычны паўтор; эквівалентнае ўключэнне зместу аб'ектнага і суб'ектнага кампанентаў у змест прэдыкатыўнага; безэквівалентнае ўключэнне зместу эліптычнай канструкцыі ў змест поўнай; безэквівалентнае ўключэнне зместу поўнай канструкцыі ў змест эліптычнай; ўключэнне зместу кампанентаў, што знаходзяцца ў рода-відавых адносінах; ўключэнне зместу

залежнага кампанента ў змест прэдыкатыўнага; адносіны перакрываўвання; далучальна-паратаксічная, далучальна-гіпатаксічная, далучальна-паўпрэдыкатыўная сінтаксічная сувязь;

– **ускладнена-паратаксічны тып:** паратаксічная і далучальная сінтаксічная сувязь;

– **ускладнена-паўпрэдыкатыўны тып:** паўпрэдыкатыўная і далучальная сінтаксічная сувязь;

– **ускладнена-параўнальны тып:** параўнальная сувязь;

– **ускладнена-інтрадуктыўны тып:** сэнсавае ўзаемадзеянне паміж кампанентамі [1; 12; 13; 14; 29].

3. Семантычная арганізацыя канструкцый з эліпісам дзеяслова прадугледжвае падзел і класіфікацыю сістэмы аб'ектаў у адпаведнасці са сродкамі кампенсцыі семантыкі (паказчыкаў семантыкі) і тыпам прэдыката. Фармалізацыя сінтаксічнага аб'екта дазволіла адлюстраваць найбольш значныя яго ўласцівасці – кампанентны склад канструкцый пэўнага тыпу і віду.

Семантычная класіфікацыя канструкцый з эліпісам дзеяслова прадстаўлена 10 тыпамі (7406 адзінак): дынамічна-лакатыўным (52 %); экзістэнцыяльна-лакатыўным (17 %); лакатыўна-пацыентыўным (8 %); акцыянальна-безаб'ектным (4 %); акцыянальна-дэлібератыўным (4 %); акцыянальна-аб'ектным пераўтваральным (4 %); акцыянальна-аб'ектным непераўтваральным (4 %); экзістэнцыяльна-тэмпаральным (3 %); статальным (2 %); рэляцыйным (2 %).

Сістэма відаў кожнага тыпу адлюстроўвае ўсе магчымыя адценні семантыкі:

– **дынамічна-лакатыўны тып:** рух суб'екта ад пачатковага пункта; да канечнага пункта; ад пачатковага пункта да канечнага; у канкрэтным напрамку без указання на канечны пункт; рух суб'екта, суадносна з мэтай руху; з актыўным дзеяннем суб'екта; з працягласцю руху; са спосабам руху; з прасторавым арыенцірам; з умовамі руху; з тэмпаральнай характарыстыкай руху; з перыядычнасцю або паўтаральнасцю руху; з прычынай руху;

– **экзістэнцыяльна-лакатыўны тып:** статальная лакалізацыя ў межах прасторавага арыенціра; па-за межамі прасторавага арыенціра; паміж прасторавымі арыенцірамі; статальная лакалізацыя, суадносна з тэмпаральнай характарыстыкай; са спосабам лакалізацыі; статальная лакалізацыя аб'ектаў, размешчаных сумесна;

– **акцыянальна-безаб'ектны тып:** актыўнае дзеянне ў сацыяльнай і фізічнай сферах; актыўнае дзеянне ў сацыяльнай сферы, абумоўленае прычынай дзеяння; умовай дзеяння; мэтай дзеяння; суадноснае са спосабам дзеяння;

– **лакатыўна-пацыентыўны тып:** перамяшчэнне ў прасторы, суадноснае з уздзеяннем суб’екта на адушаўлены і на неадушаўлены аб’ект; перамяшчэнне ў прасторы, абумоўленае мэтай перамяшчэння; прычынай перамяшчэння; суадноснае са спосабам і з часам перамяшчэння;

– **акцыянальна-дэлібератыўны тып:** маўленчая дзейнасць, суадносная з адрасатам і безадносна да яго; суадносная са спосабам і прычынай маўленчай дзейнасці;

– **акцыянальна-аб’ектны пераўтваральны тып:** пераўтваральнае ўздзеянне на аб’ект, суадноснае са спосабам; з часам; пераўтваральнае ўздзеянне на аб’ект з дапамогай інструмента; функтыва; узаемадзеянне суб’екта і аб’екта; пераўтваральнае ўздзеянне, звязанае з родам заняткаў суб’екта; змена сацыяльнага статусу суб’екта; узаемаадносіны паміж суб’ектам і аб’ектам; сумесная дзейнасць суб’екта і аб’екта;

– **акцыянальна-аб’ектны непераўтваральны тып:** перадача аб’ектаў (матэрыяльных і нематэрыяльных); актыўнае непераўтваральнае ўздзеянне, суадноснае з яго спосабам; з дынамічнай лакалізацыяй уздзеяння; са статальнай лакалізацыяй уздзеяння; з узаемадзеяннем суб’екта і аб’екта; суадноснае з мэтай уздзеяння; накіраванае на аб’ект уздзеяння; актыўнае непераўтваральнае ўздзеянне ў інтэлектуальнай сферы;

– **экзістэнцыяльна-тэмпаральны тып:** экзістэнцыяльная прыкмета, суадносная з часам; экзістэнцыяльная прыкмета як апрадмечанае дзеянне; экзістэнцыяльная прыкмета канстантнага характару; фазісная мадыфікацыя праяўлення экзістэнцыяльнай прыкметы;

– **статальны тып:** праяўленне стану ў сацыяльнай сферы; змена сацыяльнага стану суб’екта безадносна да прычыны; фазісная мадыфікацыя праяўлення стану; мадальная мадыфікацыя праяўлення стану; змена сацыяльнага стану суб’екта, абумоўленая прычынай;

– **рэляцыйны тып:** адносіны ў эмацыянальна-псіхічнай і сацыяльнай сферах.

Кампенсаторнае поле кожнага тыпу ўключае сродкі рэалізацыі адпаведнай семантыкі (паказчыкі семантыкі), якія маюць канстантны або пераменны характар. Іх сістэматызацыя ажыццяўляецца на аснове тыпалагічных уласцівасцей – ад універсальных да ўнікальных. **Дынамічна-лакатыўны тып:** дырэктыў-старт; дырэктыў-фініш; транзітыў; фінітыў-1; фінітыў-4; дыменсіў-1; дыменсіў-3; медыятыў-1. **Экзістэнцыяльна-лакатыўны тып:** лакатыў. **Лакатыўна-пацыентыўны тып:** пацыенс; аб’ект; элімінатыў. **Акцыянальна-безаб’ектны тып:** фінітыў; спосаб; дэстыгнатыў; дыменсіў; лакатыў; каўзатыў; кандытыў; інструментыў; медыятыў. **Акцыянальна-дэлібератыўны тып:** дэліберат; атрыбутыўнае азначэнне; спосаб; каўзатыў. **Акцыянальна-аб’ектны пераўтваральны тып:** пацыентыў; спосаб;

аб'ектыў; крэатыў; бенефіцыенс; інструментыў (нерухомы); інструментыў (рухомы); локум; медыятыў. **Акцыянальна-аб'ектны непераўтваральны тып:** данатыў; аб'ектыў; спосаб; фінітыў-4; адрасат. **Экзістэнцыяльна-тэмпаральны тып:** дыстрыбутыў-2; тэмпаратыў. **Статальны тып:** локум. **Рэляцыйны тып:** рэлянт-2; медыятыў.

Тыпалогія канструкцый з эліпісам дзеяслова выяўляецца ў ступені частотнасці і прадуктыўнасці кожнага тыпу і мадэлі, а таксама ў спецыфічным наборы семантычных кампанентаў унутры канкрэтнай мадэлі. Прадуктыўнасць тыпу прадугледжвае магчымасць рэалізацыі адпаведнай семантыкі ў пэўнай колькасці мадэлей. У адпаведнасці з названым параметрам пабудавана градацыйная класіфікацыя семантычных тыпаў канструкцый з эліпісам дзеяслова: дынамічна-лакатыўны тып (22 мадэлі); акцыянальна-аб'ектны пераўтваральны тып (17 мадэлей); акцыянальна-безаб'ектны тып (15 мадэлей); лакатыўна-пацыентыўны тып (9 мадэлей); акцыянальна-аб'ектны непераўтваральны тып (8 мадэлей); экзістэнцыяльна-лакатыўны тып (6 мадэлей); акцыянальна-дэлібератыўны тып (4 мадэлі); статальны тып (4 мадэлі); рэляцыйны тып (4 мадэлі); экзістэнцыяльна-тэмпаральны тып (3 мадэлі).

Частотнасць адлюстроўвае колькасць сінтаксічных адзінак у межах пэўнай мадэлі. Прадуктыўнасць указвае на здольнасць канкрэтнай мадэлі рэалізавацца ў пэўнай колькасці структурных схем [1; 5; 6; 11; 29].

4. Пры выяўленні спосабаў выражэння прэдыкатыўных значэнняў улічваліся наступныя характарыстыкі: узровень моўнай арганізацыі, да якога адносіцца кампенсаторны кампанент, спосаб кампенсацыі прэдыкатыўнага значэння, сродак (від кампенсаторнага кампанента) і фактары, якія рэгулююць выражэнне прэдыкатыўных значэнняў (9623 адзінкі).

Устаноўлена, што эксплікацыя прэдыкатыўных значэнняў кампенсаторнымі сродкамі можа быць абумоўлена **структурнымі** фактарамі, найбольш пашыранымі сярод якіх выступаюць канстантная маркіроўка значэння часу з дапамогай дэтэрмінаваных членаў сказа; граматычнае значэнне адасобленай акалічнасці (трыванне); маркіроўка значэнняў часу кампенсаторнымі кампанентамі ў структуры складанага сказа і складанага сінтаксічнага цэлага; кампенсаторная функцыя звароткаў, парцэляваных і ўстаўных канструкцый пры маркіроўцы значэнняў ладу.

Структурна-сэнсавыя фактары рэгулююць кампенсаторную функцыю часціц і лексічных сродкаў пры маркіроўцы значэнняў тэмпаральнасці. Мадальная часціца *бывала*, вылучальна-абмежавальная *толькі* і ўзмацняльная *ды*, лексема з часавым значэннем абмяжоўваюць магчымыя значэнні тэмпаральнасці канструкцый з эліпісам дзеяслова на аснове сэнсавай спалучальнасці. Структурна-сэнсавымі фактарамі абумоўлена кампенсацыя

значэнняў персанальнасці лексічнымі сродкамі – асабовымі займеннікамі або ўласнымі ці агульнымі назоўнікамі.

Фармальна-граматычныя фактары маркіруюць значэнне мадальнасці з дапамогай марфалагічных сродкаў, у прыватнасці формаўтваральных часціц, якія ўказваюць на значэнне асобы, безасабова-прэдыкаўных прыслоўяў, дапаўненняў.

Фактар **семантычнай імплікацыі** абумоўлівае маркіроўку значэнняў персанальнасці спосабам пераемнасці кампанентаў аб’ектна-суб’ектнага тыпу ў структуры складанага сказа або складанага сінтаксічнага цэлага.

На аснове **сінтаксічнага паралелізму** маркіруюцца значэнні тэмпаральнасці дзякуючы сінтаксічнай і граматычнай аднапланавасці кампанентаў, што ахопліваюцца паратаксічнай сінтаксічнай сувяззю, – гэта аднародныя выказнікі і часткі складаных канструкцый. Сінтаксічны паралелізм выступае спосабам кампенсацыі значэння персанальнасці ў структуры складанага сказа або звышфразавога адзінства.

Сродкі і спосабы выражэння прэдыкатыўных значэнняў набываюць універсальны характар, калі выступаюць функцыянальна тоеснымі ў дачыненні да эліпсаванага дзеяслова або маюць канстантны характар: выражэнне значэнняў тэмпаральнасці з дапамогай дэтэрмінаваных членаў сказа або на аснове сінтаксічнага паралелізму, указанне на значэнне персанальнасці з дапамогай асабовых займеннікаў, уласных або агульных назоўнікаў ці суб’ектных або прэдыкатыўных кампанентаў у структуры звышфразавога адзінства. Унікальны характар маюць спосабы маркіроўкі названых катэгорый ускосным спосабам – на аснове розных логіка-семантычных ці семантыка-сінтаксічных адносін або сінтаксічнага абмежавання: выражэнне значэнняў тэмпаральнасці з дапамогай вылучальна-абмежавальных і ўзмацняльных часціц, выражэнне значэнняў персанальнасці імпліцытна або на аснове лагічнай аперацыі ўключэння, выражэнне значэнняў аб’ектыўнай мадальнасці з дапамогай звароткаў, інтанацыі або злучнікаў. Значэнні тэмпаральнасці маркіруюцца сінтаксічнымі сродкамі (82 %): дэтэрмінаванымі акалічнасцямі, сінтаксічным паралелізмам паміж аднароднымі выказнікамі, сінтаксічным паралелізмам у структуры звышфразавога адзінства, выказнікамі, адасобленымі акалічнасцямі, сінтаксічным паралелізмам у структуры складанага сказа; лексічнымі сродкамі (22 %): назоўнікамі і прыслоўямі з часавым значэннем; марфалагічнымі сродкамі (4,4 %): мадальнымі, вылучальна-абмежавальнымі і ўзмацняльнымі часціцамі (прааналізавана 2878 адзінак).

Значэнні мадальнасці (2290 адзінак) выражаюцца формаўтваральнымі часціцамі (22,5 %); адмоўнымі часціцамі (7 %); сэнсавымі часціцамі (6 %); вылучальна-абмежавальнымі часціцамі (5 %); спалучэннем

вылучальна-абмежавальнай і формаўтваральнай часціц (4 %); пыталых і формаўтваральных часціц (3,5 %); сэнсавых і мадалых часціц (3 %); з дапамогай пабочных слоў (11 %); безасабова-прэдыкатыўнага прыслоўя *трэба* (5 %); звязкі састаўнога дзеяслоўнага выказніка (4,5 %); часціцы *хіба* (3 %); безасабова-прэдыкатыўнага прыслоўя *можна* (2,5 %); формы дапаўнення з суб'ектным значэннем (1,5 %); парцэляванай канструкцыі (1 %).

Сістэма значэнняў персанальнасці ўключае кантэкстуальныя сродкі (66,5 %): кампаненты з суб'ектным значэннем у структуры звышфразавога адзінства, прэдыкатыўныя кампаненты ў структуры звышфразавога адзінства, прэдыкатыўныя кампаненты ў структуры складанага сказа, функцыянальна-сінтаксічнае пераўтварэнне кампанентаў суб'ектнага тыпу, на аснове семантычнай імплікацыі і лагічнай аперацыі ўключэння; лексічныя сродкі (33,5 %): асабовыя займеннікі, уласныя назоўнікі, агульныя назоўнікі (4455 адзінак) [1; 2; 4; 10; 29].

5. Кампенсаторная функцыя парадгмы структурна-сінтаксічных мадыфікацый (эліптычная канструкцыя – вытворная канструкцыя – канструкцыя з імпліцытнай семантыкай – перафразаваная канструкцыя – няпоўная канструкцыя) абумоўлена фактарамі поліфункцыянальнасці словаформ, асноўным параметрам сістэматызацыі якіх выступае спосаб ідэнтыфікацыі семантыкі словаформы.

Былі выяўлены наступныя фактары поліфункцыянальнасці словаформ: канструкцыйна-трансфармацыйны; канструкцыйна-катэгарыяльны; логіка-семантычны.

Найбольш часта поліфункцыянальны характар набываюць словаформы ў парадгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый **эліптычная канструкцыя – вытворная сінтаксічная канструкцыя без змены класа слоў**. У названых вытворных канструкцыях суб'ект і прэдыкат захоўваюць свае функцыі, змяняецца толькі форма прэдыката. Радзей поліфункцыянальны характар словаформ назіраецца ў наступных вытворных канструкцыях са зменай лексіка-граматычнага класа слоў: аддзеяслоўных наміналізаваных канструкцыях; адпрыметнікавых наміналізаваных канструкцыях. Часцей словаформы набываюць поліфункцыянальны характар у канструкцыях з прэдыкатамі: акцыянальным; экзистэнцыяльным; рэляцыйным; характарызацыйным. Сфера праяўлення прэдыкатыўнай прыкметы можа быць розная: фізічная; сацыяльная; псіхічная. Функцыянальны дыяпазон словаформы ўключае ўсе магчымыя семантычныя функцыі і абумоўлены тыпам прэдыката. Да **найбольш прадуктыўных** адносяцца наступныя словаформы:

- **назоўнік М. скл.** (у +назоўнік) (6) выконвае семантычныя функцыі: прэдыкат, фінітыў-2, лімітатыў, лакатыў, аб'ект, дэскрыптыў;

- **назоўнік Р. скл.** (з + назоўнік) (5) выконвае семантычныя функцыі: прэдыкат, фабрыкатыў, стымул, каўзатыў, лакатыў;
- **назоўнік Тв. скл.** (з + назоўнік) (4) выконвае семантычныя функцыі: прэдыкат наміналізаваны, прэдыкат кваліфікатыўны, аб'ект, дэскрыптыў;
- **назоўнік Н. скл.** (3) выконвае семантычныя функцыі: прэдыкат, экзісцыенс, статальная прыкмета;
- **назоўнік Тв. скл.** (без прыназоўніка) (3) выконвае наступныя семантычныя функцыі: прэдыкат, аб'ект, медыятыў.

Нізкую ступень прадуктыўнасці маюць словаформы:

- **назоўнік Р. скл.** (для + назоўнік) (2) выконвае наступныя семантычныя функцыі: прэдыкат, фінітыў-4;
- **назоўнік В. скл.** (за + назоўнік) (2) выконвае семантычныя функцыі: сітуант, прэдыкат;
- **назоўнік В. скл.** (у + назоўнік) (2) выконвае семантычныя функцыі: фінітыў, наміналізаваны прэдыкат;
- **назоўнік В. скл.** (на + назоўнік) (2) выконвае семантычныя функцыі: наміналізаваны прэдыкат, лакатыў;
- **прыметнік М. скл.** (2) выконвае семантычныя функцыі: прэдыкат, атрыбутыўнае азначэнне;
- **назоўнік Р. скл.** (да + назоўнік) (1) выконвае функцыю прэдыката;
- **назоўнік Р. скл.** (без + назоўнік) (1) выконвае функцыю прэдыката;
- **назоўнік Р. скл.** (над + назоўнік) (1) выконвае функцыю дэстыгматыва.

Найменшы функцыянальны дыяпазон набываюць словаформы ў парадэгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый, абумоўленых кантэкстуальна-катэгарыяльным і логіка-семантычным фактарамі. Падобныя з'явы ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы кваліфікуюцца як унікальныя.

Кантэкстуальна-катэгарыяльны фактар характарызуецца кантэкстуальнай абумоўленасцю поліфункцыянальнасці словаформ, пераменным характарам сінтаксічных адносін і канстантным (пры змене семантычнай функцыі і захаванні сінтаксічнай) або пераменным (пры змене семантычнай і сінтаксічнай функцый адначасова) характарам сінтаксічных сувязей. Падобныя фактары дазваляюць іменнай і інфінітыўнай словаформе змяняць іерархічны статус і набываць значны функцыянальны дыяпазон, што вызначана іх здольнасцю ахапіць найбольшую колькасць сінтаксічных функцый.

Аналіз дазволіў стварыць градацыйную сінтаксемную класіфікацыю словаформ на аснове ступені іх прадуктыўнасці. Да **найбольш прадуктыўных** адносяцца наступныя словаформы: **назоўнік Р. скл.** (да + назоўнік) (4); **назоўнік Тв. скл.** (з + назоўнік) (4); **інфінітыў** (3). **Нізкую ступень прадуктыўнасці** маюць словаформы: **назоўнік Р. скл.** (без +

назоўнік) (2); назоўнік Р. скл. (заместа + назоўнік) (2); назоўнік Тв. скл. без прыназоўніка (2); лічэбнік Н. скл. (2); назоўнік Н. скл. (2); дзеепрыметнік Н. скл. (1).

Катэгарыяльныя змены залежных словаформ у парадыгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый адбываюцца са зменай семантычнай функцыі і з захаваннем сінтаксічнай або са зменай семантычнай і сінтаксічнай функцый адначасова.

Логіка-семантычны фактар поліфункцыянальнасці словаформ абумоўлены імпліцытнай семантыкай, якую яны набываюць у выніку логіка-семантычнага ўзаемадзеяння. У парадыгме падобных мадыфікацый сінтаксічныя сувязі і адносіны маюць пераменны характар. Логіка-семантычнае ўзаемадзеянне паміж кампанентамі надае словаформам сінкрэтычны характар: форма і функцыя іх не супадаюць. Функцыя словаформы, набытая ў выніку падобнай аперацыі, кваліфікуецца як імпліцытная.

Функцыянальны дыяпазон словаформ у канструкцыях з эліпсісам дзеяслова можа пашырацца за кошт таго, што яны набываюць імпліцытную семантыку, якую ў большасці выпадкаў маюць словаформы, выражаныя *інфінітывам*, у выніку логіка-семантычнага ўзаемадзеяння канструкцый (4). *Іменныя словаформы* ў парадыгме аманімічных форм таксама могуць мець імпліцытную семантыку (3) [1; 17; 18].

6. Сістэма моўных механізмаў адлюстроўвае заканамернасці, што рэгулююць функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Кампенсацыя эліпсіса, што ажыццяўляецца з дапамогай моўных сродкаў розных узроўняў – сінтаксічнага, марфалагічнага, лексічнага, можа быць абумоўлена логіка-семантычнымі і семантыка-сінтаксічнымі фактарамі.

Структурна-сэнсавыя моўныя механізмы рэгулююць кампенсаторную функцыю:

- частак у структуры поліпрэдыкатыўных сінтаксічных адзінак з эліпсісам дзеяслова: экспліцытна-паратаксічнага, імпліцытна-паратаксічнага, экспліцытна-гіпатаксічнага, імпліцытна-гіпатаксічнага, камбінаванага відаў;

- самастойных сінтаксічных адзінак у структуры звышфразавога адзінства з наступнымі семантыка-сінтаксічнымі адносінамі: далучальнай неадпаведнасці, далучальнага супастаўлення, далучальна-заклучальных, далучальна-прычынных, далучальна-мэтавых, далучальна-выясняльных;

- парцэляванай і эліптычнай адзінак у структуры звышфразавога адзінства з наступнай сінтаксічнай сувяззю: далучальна-паратаксічнай, далучальна-гіпатаксічнай, далучальна-паўпрэдыкатыўнай;

– кампанентаў у структуры ўскладненай сінтаксічнай адзінкі наступных тыпаў: ускладнена-паратаксічнага, ускладнена-паўпрэдыкатыўнага, ускладнена-далучальнага.

Сэнсавыя моўныя механізмы рэгулююць:

– замяшчэнне эліпсаванага выказніка функцыянальна тоесным кампанентам, які выступае ў якасці паказчыка семантыкі ў канструкцыях наступных семантычных тыпаў: дынамічна-лакатыўнага, экзістэнцыяльна-лакатыўнага, лакатыўна-пацыентыўнага, акцыянальна-безаб’ектнага, акцыянальна-дэлібератыўнага, акцыянальна-аб’ектнага пераўтваральнага, акцыянальна-аб’ектнага непераўтваральнага, экзістэнцыяльна-тэмпаральнага, статальнага, рэляцыйнага;

– дыяпазон функцый словаформ у парадэгме эліптычных сінтаксічных мадыфікацый з імпліцытнай семантыкай – сінтаксічных: *выказнік – акалічнасць мэты – акалічнасць месца – акалічнасць часу – азначэнне*; семантычных: *прэдыкат – фінітыў-4 – лакатыў (імпл.) – тэмпаратыў (імпл.)*. Сінтаксічныя сувязі і адносіны ў такіх парадэгмах набываюць пераменны характар;

– кампенсаторную функцыю кампанентаў у структуры звышфразавога адзінства з логіка-семантычнымі адносінамі тоеснасці, уключэння і перакрывавання;

– кампенсаторную функцыю кампанентаў, звязаных са сказам інтрадуктыўнай сінтаксічнай сувяззю: ускладнена-параўнальны тып, ускладнена-інтрадуктыўны тып з устаўнымі канструкцыямі, ускладнена-інтрадуктыўны тып са звароткамі.

Фармальныя моўныя механізмы рэгулююць структураванне семантычных тыпаў эліптычных канструкцый у адпаведныя мадэлі і схемы. Фармалізацыя тыпаў канструкцый з эліпсісам дзеяслова заснавана на іх сэнсавай класіфікацыі і ўключае набор семантычных кампанентаў у адпаведнасці з характарам прэдыката (акцыянальны, рэляцыйны, статальны) і прыналежнасцю да пэўнага віду (напрыклад, кампаненты суб’ектнага, аб’ектнага тыпу, сітуанты, сірканстанты і інш.), што дазволіла стварыць градацыйную класіфікацыю мадэлей эліптычных канструкцый на аснове ступені іх частотнасці і прадуктыўнасці. Крытэрыем падзелу на высока- і нізкачастотныя (або высока- і нізкапрадуктыўныя) мадэлі выступае паказчык *p*. Сярэдняя частата (або прадуктыўнасць) мадэлі вылічваецца па формуле

$$p = \frac{100\%}{n}, \text{ дзе } n - \text{колькасць мадэлей унутры класа з агульнай}$$

семантыкай або колькасць структурных схем унутры пэўнай мадэлі.

Актуалізацыйныя моўныя механізмы забяспечваюць эксплікацыю прэдыкатыўных значэнняў спецыфічнымі сродкамі розных узроўняў:

- сінтаксічнага: сінтаксічны паралелізм, сінтаксічныя адносіны, дэтэрмінаваныя члены сказа, звароткі, парцэляваныя і ўстаўныя канструкцыі, значэнне экспліцытна выражанага выказніка ў структуры поліпрэдыкатыўнай сінтаксічнай адзінкі і складанага сінтаксічнага цэлага, граматычнае значэнне адасобленай акалічнасці і азначэння, злучнік *каб*;

- марфалагічнага: мадальныя, узмацняльныя, вылучальна-абмежавальныя, формаўтваральныя часціцы, формы дапаўнення;

- лексічнага: назоўнікі і займеннікі, што ўказваюць на асобу, назоўнікі і прыслоўі з часавым значэннем, безасабова-прэдыкатыўныя прыслоўі;

- інтанацыйна-сэнсавое афармленне звароткаў і парцэляваных канструкцый;

- імпліцытнымі спосабам: пераемнасць кампанентаў аб’ектна-суб’ектнага тыпу ў структуры складанага сказа або складанага сінтаксічнага цэлага, сэнсавая спалучальнасць кампанентаў;

- логіка-семантычных адносін: сінанімічныя сінтаксічныя пераўтварэнні, рэферэнтная аднесенасць кампанентаў суб’ектнага тыпу; уключэнне простае мовы ў семантычную структуру сказа, рэферэнтная аднесенасць кампанентаў аб’ектнага тыпу.

Інтэрпрэтацыйныя моўныя механізмы рэгулююць фактары ідэнтыфікацыі семантычнай і сінтаксічнай функцый словаформы ў парадэгме структурна-сінтаксічных мадыфікацый з сінанімічнымі сінтаксічнымі пераўтварэннямі і катэгарыяльнымі зменамі:

- пры канстантным характары сінтаксічных сувязей і адносін, пераменным характары граматычных форм (вытворныя сінтаксічныя канструкцыі);

- пры канстантным характары сінтаксічных сувязей і адносін (канструкцыі з катэгарыяльнымі зменамі сінтаксем);

- пры пераменным характары сінтаксічных сувязей і адносін (канструкцыі са зменай іерархічнага статусу сінтаксем) [1; 7; 8; 9].

Рэкамендацыі па практычным выкарыстанні вынікаў

1. Распрацаваныя крытэрыі аналізу, параметры тыпалогіі і прынцыпы класіфікацыі канструкцый з эліпсісам дзеяслова знойдуць прымяненне пры апісанні і сістэматызацыі іншых аб’ектаў сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы з аналагічнымі заканамернасцямі функцыянавання – сінтаксічнай

рэдукцыі, сінтаксічнай кампрэсіі, сінанімічных сінтаксічных пераўтварэнняў, семантычнай імплікацыі, парцэляцыі.

2. Вынікі даследавання могуць быць выкарыстаны пры стварэнні функцыянальнай граматыкі беларускай мовы і паўплываць на характар далейшых тэарэтычных распрацовак праблем дыферэнцыяцыі і інтэрпрэтацыі адзінак у сінтаксічных сістэмах блізка- і няблізкароднасных моў.

3. Асноўныя палажэнні і вывады даследавання, а таксама сістэматызаваны, абагульнены і інтэрпрэтаваны значны фактычны матэрыял знойдуць прымяненне ў тэарэтычных працах і практычных дапаможніках па сінтаксісе беларускай мовы, пры падрыхтоўцы новай рэдакцыі граматыкі беларускай літаратурнай мовы, граматычных даведнікаў, дапаможнікаў па культуры маўлення, падручнікаў па беларускай мове.

4. Матэрыялы дысERTAцыйнага даследавання могуць быць выкарыстаны пры правядзенні лекцыйных і практычных заняткаў у ВНУ Рэспублікі Беларусь, пры выкладанні курса сінтаксісу сучаснай беларускай мовы, лінгвістычнага аналізу тэксту, стылістыкі і культуры маўлення; пры распрацоўцы спецкурсаў і спецсемінараў; пры падрыхтоўцы курсавых, дыпломных прац, магістарскіх і кандыдацкіх дысERTAцый; пры складанні тэставых і алімпіядных заданняў па сінтаксісе беларускай мовы.

5. Фактычны матэрыял дысERTAцыі можа быць выкарыстаны ў лексікаграфічнай практыцы пры падрыхтоўцы сінтаксічных слоўнікаў розных тыпаў.

Асноўныя вынікі дысERTAцыі адлюстраваны ў наступных публікацыях:

Манаграфія

1. Чайка, Н. У. Тыпалогія эліпсіса ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы : манаграфія / Н. У. Чайка. – Мінск : БДПУ, 2012. – 332 с.

Артыкулы ў рэцэнзуемых перыядычных выданнях

2. Чайка, Н. У. Семантычнае прэдыцыраванне ў эліптычных сказах / Н. У. Чайка // Вес. Беларус. дзярж. пед. ун-та. Сер. 1. Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. – 2007. – № 2. – С. 59–62.

3. Чайка, Н. У. З’ява сінтаксічнай непаўнаты ў структурным аспекце / Н. У. Чайка // Вес. Беларус. дзярж. пед. ун-та. Сер. 1. Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. – 2008. – № 1. – С. 79–82.

4. Чайка, Н. У. Спецыфікацыя мадальнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова / Н. У. Чайка // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2008. – № 1. – С. 38–41.
5. Чайка, Н. У. Спецыфікацыя семантыкі ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова ўнутрысінтагматычнымі сродкамі / Н. У. Чайка // Беларус. лінгвістыка / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. ; рэдкал.: А. А. Лукашанец (гал. рэд.) [і інш.]. – 2008. – Вып. 62. – С. 78–84.
6. Чайка, Н. У. Спецыфікацыя семантыкі эліптычных канструкцый на суперсінтаксічным узроўні / Н. У. Чайка // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2008. – № 3. – С. 21–27.
7. Чайка, Н. У. Канструкцыйныя амонімы эліптычных канструкцый / Н. У. Чайка // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2009. – № 3. – С. 105–111.
8. Чайка, Н. У. Размежаванне лінейна-пашыральных амонімаў эліптычных канструкцый / Н. У. Чайка // Беларус. лінгвістыка / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. ; рэдкал.: А. А. Лукашанец (гал. рэд.) [і інш.]. – 2009. – Вып. 63. – С. 26–32.
9. Чайка, Н. У. Аманімічныя формы эліптычных канструкцый / Н. У. Чайка // Беларус. лінгвістыка / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. ; рэдкал.: А. А. Лукашанец (гал. рэд.) [і інш.]. – 2010. – Вып. 64. – С. 36–44.
10. Чайка, Н. У. Рэалізацыя катэгорыі тэмпаральнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова / Н. У. Чайка // *Studia Wschodniosłowiańskie / Uniwersytetu w Białymstoku, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej*. – Białystok, 2010. – Т. 10. – С. 45–62.
11. Чайка, Н. У. Семантычная арганізацыя эліптычных канструкцый / Н. У. Чайка // Вес. Нац. акад. навук. Сер. гуманіт. навук. – 2010. – № 1. – С. 103–112.
12. Чайка, Н. У. Эліптычныя канструкцыі з адасобленымі членамі / Н. У. Чайка // *Studia Wschodniosłowiańskie / Uniwersytetu w Białymstoku, Wydział Filologiczny, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej*. – Białystok, 2011. – Т. 11. – С. 157–168.
13. Чайка, Н. У. Эліптычныя канструкцыі з аднароднымі выказнікамі / Н. У. Чайка // Вес. Нац. акад. навук. Сер. гуманіт. навук. – 2011. – № 3. – С. 129–135.
14. Чайка, Н. У. Эліптычныя канструкцыі ўскладненай будовы / Н. У. Чайка // Вестн. Минск. гос. лингвист. ун-та. Сер. 1. Филология. – 2011. – № 2. – С. 152–158.
15. Чайка, Н. У. Структурная тыпалогія канструкцый з эліпсісам дзеяслова / Н. У. Чайка // Вес. Нац. акад. навук. Сер. гуманіт. навук. – 2013. – № 2. – С. 104–111.

16. Чайка, Н. У. Сучасныя сінтаксічныя тыпалогіі: тэарэтычныя асновы і метадалагічныя прынцыпы / Н. У. Чайка // Беларус. лінгвістыка / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. ; рэдкал.: А. А. Лукашанец (гал. рэд.) [і інш.]. – 2014. – Вып. 73. – С. 36–41.

17. Чайка, Н. У. Вытворныя канструкцыі без змены лексіка-граматычнага класа слоў / Н. У. Чайка // Вестн. Минск. гос. лингвист. ун-та. Сер. 1. Филология. – 2014. – № 6. – С. 113–120.

18. Чайка, Н. У. Вытворныя канструкцыі са зменай лексіка-граматычнага класа кампанентаў / Н. У. Чайка // Роднае слова. – 2015. – № 2. – С. 47–49.

Артыкулы ў зборніках навуковых прац

19. Чайка, Н. У. Сістэма класіфікацый функцый эліптычных канструкцый у беларускай мове / Н. У. Чайка // Актуальныя пытанні беларускай лінгвістыкі (да 80-годдзя праф. М. С. Яўневіча) : зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. пед. ун-т ; рэдкал.: П. А. Міхайлаў [і інш.]. – Мінск, 2002. – С. 188–192.

20. Чайка, Н. У. Тыпалагічны сінтаксіс: тэндэнцыі і перспектывы / Н. У. Чайка // Восьмыя Танкаўскія чытанні (да 100-годдзя з дня нараджэння Максіма Танка) : зб. навук. арт. / Беларус. дзярж. пед. ун-т ; рэдкал.: В. Д. Старычонок (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 180–184.

Матэрыялы навуковых канферэнцый

21. Чайка, Н. У. Эліптычныя канструкцыі ў сістэме функцыянальна-семантычных палёў / Н. У. Чайка // Беларуская мова і мовазнаўства на рубяжы III тысячагоддзя: да 70-годдзя Ін-та мовазнаўства імя Якуба Коласа Нац. акад. навук Беларусі : матэрыялы навук. канф., Мінск, 2–3 лістап. 1999 г. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазнаўства ; навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск, 2000. – С. 206–208.

22. Чайка, Н. У. Эліптычныя канструкцыі як стылістычны сродак мовы / Н. У. Чайка // Коммуникативные стратегии : материалы Междунар. науч. конф., Минск, 28–29 мая 2003 г. : в 2 ч. / Минск. гос. лингвист. ун-т ; отв. ред. Т. В. Поплавская. – Минск, 2003. – Ч. 1. – С. 158–160.

23. Чайка, Н. У. Эліпсаванне і трансфармацыя ў сінтаксічных канструкцыях / Н. У. Чайка // Культура речи в условиях билингвизма: состояние, перспективы, инновационные технологии : материалы Междунар. науч. конф., Минск, 25–26 февр. 2004 г. / Белорус. гос. пед. ун-т ; редкол.: В. Д. Стариченок [и др.]. – Минск, 2004. – С. 201–203.

24. Чайка, Н. У. Эліптычныя канструкцыі з прапазіцыяй статальнай лакалізацыі / Н. У. Чайка / Мова – Літаратура – Культура: да 80-годдзя праф.

Л. М. Шакуна : матэрыялы V Міжнар. навук. канф., Мінск, 16–17 лістап. 2006 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; рэдкал.: З. І. Бадзевіч [і інш.]. – Мінск, 2007. – С. 453–455.

25. Чайка, Н. У. Тыпалогія сістэмы моўных механізмаў, што забяспечваюць функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова / Н. У. Чайка // Беларусь на скрыжаванні стагоддзяў: ад класікі да сучаснасці : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 1–2 лістап. 2012 г. / Беларус. дзярж. пед. ун-т ; рэдкал.: В. Д. Старычонок (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2012. – С. 246–250.

26. Чайка, Н. У. Тыпалогія спосабаў выражэння прэдыкатыўнасці ў канструкцыях з эліпсісам дзеяслова / Н. У. Чайка // На хвалях мовы: да 90-годдзя з дня нараджэння М. В. Бірылы : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 10–11 верас. 2013 г. / Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мовы і літ., Беларус. дзярж. пед. ун-т ; рэдкал.: А. А. Лукашанец [і інш.]. – Мінск, 2014. – С. 325–329.

27. Чайка, Н. У. Роля семантычных кампанентаў у функцыянаванні структурна-сінтаксічных мадыфікацый / Н. У. Чайка // Слово во времени и пространстве: к 95-летию со дня рождения проф. М. Г. Булахова : материалы Междунар. науч. конф., Минск, 12–13 нояб. 2014 г. / Белорус. гос. пед. ун-т ; редкол.: А. А. Гируцкий (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2014. – С. 41–43.

Вучэбна-метадычныя выданні

28. Сінтаксіс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: практыкум : вучэб. дапам. для студэнтаў філал. спец. / І. Л. Бурак, С. С. Мароз, П. А. Міхайлаў, М. С. Ржавуцкая, Н. У. Чайка. – Мінск : БДПУ, 2005. – 187 с.

29. Чайка, Н. У. Эліптычныя сказы / Н. У. Чайка // Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. ; навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2009. – Ч. 2 : Сінтаксіс. – С. 105–115.

Чайка Наталля Уладзіміраўна

Тыпалогія канструкцый з эліпсісам дзеяслова ў сінтаксічнай сістэме сучаснай беларускай літаратурнай мовы (на матэрыяле мастацкіх і публіцыстычных твораў)

Ключавыя словы: эліпсіс, кампенсаторная прыкмета, параметры тыпалогіі, інварыянтныя мадэлі, структурныя і семантычныя мадэлі, тып прэдыката, тэмпаральнасць, мадальнасць, персанальнасць, парадыгма структурна-сінтаксічных мадыфікацый, канструкцыі з імпліцытнай семантыкай, сінтаксічнай рэдукцыяй і кампрэсіяй, парцэляцыя.

Мэта даследавання: пабудаваць кампенсаторную сінтаксічную тыпалогію канструкцый з эліпсісам дзеяслова ў сінтаксічнай сістэме сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Метады даследавання: апісальны метада, кампанентны аналіз, трансфармацыйны метада, сінтаксічнае мадэляванне, дыстрыбутыўны метада, статыстычны і колькасны падлікі, нелінейныя метады (табліцы, схемы, дыяграмы).

Атрыманыя вынікі і іх навізна. У дысертацыі ўпершыню распрацавана канцэпцыя сінхроннага тыпалагічнага вывучэння канструкцый з эліпсісам дзеяслова з пазіцыі кампенсаторнай прыкметы; пабудавана шматузроўневая мадэль даследавання сінтаксічных з'яў. У працы выяўлены структурныя і семантычныя тыпы канструкцый з эліпсісам дзеяслова, устаноўлена ступень іх частотнасці і прадуктыўнасці; вызначана спецыфіка спосабаў эксплікацыі прэдыкатыўных значэнняў і ўмовы іх функцыянавання. Ахарактарызаваны кампенсаторныя ўласцівасці парадыгмы структурна-сінтаксічных мадыфікацый у эліпсаваных адзінках; вылучаны і сістэматызаваны моўныя механізмы, што рэгулююць функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова.

Рэкамендацыі па выкарыстанні атрыманых вынікаў. Асноўныя палажэнні і вывады даследавання, а таксама сістэматызаваны, абагульнены і інтэрпрэтаваны значны фактычны матэрыял могуць быць выкарыстаны ў тэарэтычных працах і практычных дапаможніках па сінтаксісе беларускай мовы; пры напісанні раздзела «Сінтаксіс» у акадэмічных граматыках беларускай мовы; падрыхтоўцы сінтаксічных слоўнікаў розных тыпаў; пры чытанні курсаў і спецкурсаў па сінтаксісе ў ВНУ.

Галіна выкарыстання: мовазнаўства, метадыка выкладання беларускай мовы, літаратуразнаўства.

РЕЗЮМЕ

Чайка Наталья Владимировна

Типология конструкций с эллипсисом глагола в синтаксической системе современного белорусского литературного языка (на материале художественных и публицистических произведений)

Ключевые слова: эллипсис, компенсаторный признак, параметры типологии, инвариантные модели, структурные и семантические модели, тип предиката, темпоральность, модальность, персональность, парадигма структурно-синтаксических модификаций, конструкции с имплицитной семантикой, синтаксической редукцией и компрессией, парцелляция.

Цель исследования – построить компенсаторную синтаксическую типологию конструкций с эллипсисом глагола в синтаксической системе белорусского литературного языка.

Методы исследования: описательный метод, компонентный анализ, трансформационный метод, синтаксическое моделирование, дистрибутивный метод, статистический и количественные подсчеты, нелинейные методы (таблицы, схемы, диаграммы).

Полученные результаты и их новизна. В диссертации впервые разработана концепция синхронного типологического изучения конструкций с эллипсисом глагола с позиции компенсаторного признака; построена многоуровневая модель исследования синтаксических явлений. В работе определены структурные и семантические типы конструкций с эллипсисом глагола, установлена степень их частотности и продуктивности; выявлена специфика способов экспликации предикативных значений и описаны условия их функционирования. Охарактеризованы компенсаторные свойства парадигмы структурно-синтаксических модификаций в эллиптированных единицах; выделены и систематизированы языковые механизмы, которые регулируют функционирование конструкций с эллипсисом глагола.

Рекомендации по использованию полученных результатов. Основные положения и выводы исследования, а также систематизированный, обобщённый и интерпретированный значительный фактический материал могут быть использованы в теоретических работах и практических пособиях по синтаксису белорусского языка и при написании раздела «Синтаксис» в академических грамматиках белорусского языка; подготовке синтаксических словарей разных типов и чтении курсов и спецкурсов по синтаксису в вузах.

Область применения: языкознание, методика преподавания белорусского языка, литературоведение.

RESUME

Chaika Natalia Vladimirovna

The typology of constructions with the verb ellipsis in the syntactic system of modern Belarusian literary language (based on the materials of fiction and publicistic pieces)

Key words: ellipsis, compensatory trait, parameters of typology, invariable patterns, structural and semantic patterns, predicate type, temporality, modality, personality, paradigm of structural-syntactical variants, constructions with implicit meanings, constructions with syntactical weakening and compression, parcelling.

The aim of the research is to build the compensatory syntactical typology of the constructions with the verb ellipsis in the syntactical system of the modern Belarusian literary language.

Methods used in the research: descriptive method, componential analysis, transformational method, method of syntactical modelling, distributional method, quantitative methods, statistical and nonlinear methods (tables, charts, diagrams).

The results obtained and their novelty. The author of the thesis pioneers in working out the conception of synchronous typological study of the constructions with the verb ellipsis from the point of view of the compensatory trait. The multilayer model of the research of syntactical structures has been built. The structural and semantic types of constructions with the verb ellipsis have been defined; the frequency of their occurrence and productivity have been revealed; the specific character of the methods of explication of predicative meanings has been described and the environment of their functioning has been determined. The compensatory properties of the paradigm of structural-syntactical variants in the elliptical units have been characterized; the language mechanisms that regulate functioning of the constructions with the verb ellipsis have been revealed and systematized

Recommendations on the usage of the received results. The main findings of the research as well as systematized, generalized and interpreted considerable material can be used in theoretical work, in practical textbooks covering the syntax of the Belarusian language and when writing the section «Syntax» in the academic grammars of the Belarusian language, preparation of syntactic dictionaries of different types and while delivering lectures in syntax in institutions of higher education.

The sphere of application: linguistics, method of teaching the Belarusian language, literary criticism.